

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

магістра

на тему: «Періодичні видання для дітей і підлітків в УРСР у 1920-ті – на
початку 1950-х років»

Виконала: студентка VI курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Водошняк Христина Євгеніївна

Керівник: д.і.н., проф.

Посохова Людмила Юріївна

Рецензент: к.і.н., доц.

Любавський Роман Геннадійович

Харків – 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Історіографія проблеми, джерела та методологія дослідження.....	9
1.1 Історіографія проблеми.....	9
1.2. Джерельна база дослідження.....	20
1.3. Методологія та методи дослідження.....	24
Розділ 2. Становлення радянської періодики для дітей і підлітків у 1920-ті роки.....	30
Розділ 3. Періодичні видання для дітей і підлітків в УРСР у 1930-ті роки.....	50
Розділ 4. Дитяча преса в УРСР під час Другої світової війни.....	66
Розділ 5. Газети й журнали для дітей і підлітків в УРСР у другій половині 1940-х – на початку 1950-х років.....	76
Висновки.....	89
Список джерел та літератури	

ВСТУП

Періодичну пресу можна вважати особливим явищем, що віддзеркалює особливості соціально-культурних перетворень, пертурбації в політичному курсі держави та є виразником тенденцій та змін у суспільстві. Завдання преси зумовлені трансформаціями, що відбуваються в економічній, політичній та культурній сферах. Проблематика функціонування видань в УРСР підсилює дослідницький інтерес до цього питання, адже тогочасна преса мала свої особливості, цілі та специфічне оформлення. Її статус як обов'язкового елементу соціокультурного життя був беззаперечним. Таким чином, існує потреба у переосмисленні цього феномену, дослідженні його становлення та характерних рис. Величезні обсяги багатотиражних газет і журналів становлять величезний джерелознавчий потенціал, коло досліджуваних питань є необмеженим. Важливо лише знайти способи й методи, необхідні для класифікації і систематизації матеріалу.

Аналіз періодичних видань для дітей і підлітків як специфічного джерела дає можливість розкрити питання про поширення ідеологічного впливу, оформлення пропаганди й зміни в ній, різновиди засобів масової комунікації між владою та суспільством, а також проаналізувати ставлення держави до дитини. Історія дитинства – відносно новий напрям історичних досліджень, а таке явище як «радянське дитинство» є недостатньо опрацьованим. Тому існує нагальна потреба вивчення цього феномену задля розуміння особливостей розвитку українського соціуму в минулому. Пізнання дитинства не можна відокремити від історії всього народу, адже це невіддільні, пов'язані між собою частини. Важливо розуміти, що суспільство формує дитинство, а дитячий досвід стає фундаментом для майбутніх дорослих, тому ці взаємовпливи є постійними і безперервними.

Дитяча й підліткова періодика в УРСР, що виходила друком з 1920-тих по 1950-ті роки, утвердилась як один з головних інструментів пропагування комуністичної ідеології, засобом, за допомогою якого виховували нове

покоління, корисне для держави та підпорядковане необхідним критеріям та вимогам тоталітарної системи.

Саме тому такі джерела становлять неабияку цінність для дослідників. Навіть у журналах для дітей молодшого шкільного віку ми можемо знайти та проаналізувати політичні курси СРСР, зміни в них та їх практичне втілення. Тобто преса, особливо при такому державному контролі та цензурі, стає своєрідним дзеркалом своєї епохи, оскільки висвітлює різні сфери життя в державі: економічну, політичну, культурну, релігійну та інші.

Обґрунтування актуальності теми

Проаналізувавши історіографію проблеми, ми переконалися, що питання про становлення й функціонування періодичних видань для дітей і підлітків в УРСР 1920-1950-тих років майже не досліджене вітчизняними та іноземними істориками. На особливу увагу заслуговують 1920-ті роки, оскільки вони є знаковими для розвитку періодичного друку нового типу, фундаментальними у формуванні радянської преси. Наразі простежується певний вакуум із цієї проблеми в науковій літературі. Попередні праці дослідників здебільшого присвячені центральним союзним виданням з більшим тиражем, у той час як газети й журнали, що створювалися в УРСР, часто залишалися й залишаються поза увагою. До того ж рідко використовується саме дитяча та підліткова преса як комплексне джерело для вивчення історії українського суспільства. Відсутні праці, у яких було б порівняно між собою періодику в різні часові проміжки (від 1920-тих до початку 1950-тих років), знайдено спільні та відмінні риси, схарактеризовано зародження, поширення та вплив періодики, визначено тенденції розвитку цього явища.

Джерел для вивчення теми про дитячі й підліткові періодичні видання 1930-1950-тих років минулого століття чимала кількість. Це робить можливим здійснення різноманітних досліджень для багатьох науковців. Однак дитяча періодика як особлива, специфічна галузь публіцистичної діяльності залишається недостатньо вивченою.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що в межах нашої роботи детально розглянуто питання, які тісно пов'язані із сьогоденням. Насамперед це специфіка дитинства в межах УРСР, аспекти власне «дитячості» в періодичному друці досліджуваного періоду. Окремий науковий інтерес становить порівняння преси для дорослих та юних читачів і те, наскільки чіткими були вікові межі для державних видавництв. Загалом проблематика комунікації влади з народом за допомогою ЗМІ є досить актуальною та потребує подальших наукових досліджень. До того ж у магістерській роботі особлива увага звернена на формування пропаганди та на її зміни протягом 1920-1950-тих років. Також ми простежили, як газети і журнали ставали головним інструментом для поширення комуністичної ідеології, висвітлили методи та засоби, що використовувалися для агітації та популяризації «потрібних ідей». Тема війни, що активно використовувалась на сторінках дитячої преси, воєнізація суспільної свідомості, вплив війни на молоде покоління також є нагальними та потребують детального розгляду.

Об'єкт та предмет дослідження

Об'єктом дослідження нашої дипломної роботи є дитячі й підліткові видання, які поширювалися в 1920-1950-тих років на території Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Предмет дослідження: закономірності становлення та розвитку періодичних видань для дітей та підлітків в УРСР протягом 1920-1950-тих років, їхня специфіка, функції та оформлення.

Хронологічні межі дослідження

Хронологічні межі нашого дослідження охоплюють період з 1920-тих років до початку 1950-тих років. Верхня хронологічна межа визначається 1953 роком, адже саме тоді завершується доба сталінізму.

Територіальні межі дослідження

Під час роботи над магістерським дослідженням ми окреслили територіальні межі кордонами УСРР/УРСР 1920-1950-тих років. Також проаналізували загальносоюзні видання, які друкувалися за межами

Української Радянської Соціалістичної Республіки, однак були надзвичайно популярними в межах республіки, розповсюджувалися тут великим тиражем. Тому вважаємо за необхідне долучити їх до роботи.

Мета й завдання дослідження

Мета – дослідити періодику, цільовою аудиторією якої є діти та підлітки 1920-1950-тих років, розглянути окремі газети та журнали, що виходили друком у вищезазначений період з урахуванням вивчення їхнього змісту та структури.

Ми поставили перед собою такі завдання:

- дослідити становлення періодичного друку для дітей і підлітків в УСРР у 1920-ті роки;
- порівняти особливості газет і журналів для юних читачів, що виходили друком протягом 1920-1950-тих років;
- визначити основні типи видань, їхні функції, особливості оформлення, стиль та мову преси для дітей і підлітків в УРСР;
- простежити висвітлення державних кампаній, розглянути методи агітації та пропаганди, способи використання преси як інструменту ідеологічного впливу;
- порівняти деякі характеристики газет і журналів для дорослої читачкої аудиторії з виданнями для неповнолітніх читачів;
- розглянути процес «воєнізації» періодики для дітей та підлітків протягом зазначеного періоду;
- проаналізувати гендерний аспект в газетах і журналах для дітей та підлітків протягом 1920-1950-тих років.

Наукова новизна отриманих результатів:

- проаналізовано етап становлення періодичних видань для дітей і підлітків в УСРР у 1920-ті роки, їхні регіональні особливості, характерні риси та зміст;
- схарактеризовано відмінності періодики в різні періоди її функціонування (протягом 1920-1950-тих рр.);

- виявлено тенденції при виборі рубрик та візуальному оформленні газет і журналів для юних читачів;
- визначено процес транслявання комуністичної пропаганди на сторінках преси для юних читачів, її особливості та функції;
- схарактеризовано процес «мілітаризації» дитячих видань, зміни цього процесу протягом 1930-1950-тих років, особливості гендерної складової на шпальтах газет та журналів.

Наукова новизна відповідає завданням дослідження та не виходить за їх межі.

Практичне значення отриманих результатів

Дослідження несе інформативну цінність для студентів закладів вищої освіти, школярів та педагогів. Отримані у роботі результати можна використати для розробки навчальних курсів з історії розвитку преси в Україні, радянського повсякдення чи конструювання комуністичної пропаганди, а також для проведення подальших наукових досліджень з розвитку практики вітчизняної періодики для дітей і підлітків. Магістерська робота дає можливість привернути увагу науковців до невирішених питань, до аналізу малодосліджених і водночас актуальних проблем. Систематизація джерельної та теоретичної бази дає можливість порівняти зразки преси 1920-1950-тих років зі зразками більш пізніх періодів у історії УРСР. Аспекти формування й функціонування радянської пропаганди, висвітлені в нашій магістерській роботі, дадуть можливість протиставити їх із сучасними формами поширення ідеологічних настанов для соціуму.

Короткі відомості про апробацію результатів дослідження

Основні теоретичні та практичні результати роботи доповідалися на науковому гуртку кафедри історії України, тема доповіді: «Становлення періодики для дітей і підлітків в УСРР у 1920-ті рр.» (дата виступу 03.05.2024р.).

Структура роботи

Магістерська робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Дослідження преси може бути центральним у вивченні різних наукових дисциплін: не лише історії, а й мовознавства, журналістики, соціології. Через це до історіографічного аналізу увійшли не лише історичні праці, а й цілий комплекс філологічних, політологічних та соціальних досліджень преси.

Під час роботи над магістерським дослідженням було використано наукову літературу, яку можна поділити за таким хронологічним принципом: історіографія 1920-1980-тих рр., сучасна історіографія (1990-2020-ті рр.).

Перші аналітичні огляди радянської преси зазвичай були приурочені до важливих дат видань, наприклад, ювілеїв та річниць. Ці праці характеризуються наявністю більшовицьких уявлень про пресу та їхню роль у формуванні «трудящих мас», великою кількістю цитат вождів та партійної верхівки¹. Попри це, помічаємо також масив історичного фактажу у зазначених працях.

Дослідження періодичних видань для дітей та підлітків розпочинається паралельно зі становленням цих часописів, тобто у 1920-ті роки. Серед дослідників варто виділити: В. Арнаутова², В. Ліра,³ М. Миронова,⁴ І. Петровського. У своїх працях науковці розглядали як загально педагогічні періодичні видання, так і “спеціальну” піонерську періодику. У тогочасних роботах дослідники аналізували пресу в контексті агітатора дитячого руху, підкреслювали її надзвичайне значення як могутнього засобу комуністичного

¹ Агуф М. Преса більшовизму. [Київ]: Політвидав при ЦК КП(б)У, 1940. 80 с.

² Арнаут В. П'ять років дитячої періодичної преси на Україні / В. Арнаут // Дитячий рух. – 1927. – № 7 – 8. – С. 18 – 21.

³ Лір В. Піонерські газети та часописи (“Червоні квіти”, “Октябрьские Восток”) / В. Лір // Дитячий рух. – 1926. – № 3. – С. 39 – 41.

⁴ Миронов М. Дитяча преса – могутній засіб комуністичного виховання / М. Миронов // Дитячий рух. – 1932. – № 22. – С. 8 – 10.

виховання дітей. У цей час також виходять хрестоматії¹ та «керівні» матеріали про пресу².

У 1950-ті роки історики все частіше зверталися до історії радянської преси³, розкривали питання про розгортання та швидке поширення газет і журналів, зазначали, що основні функції тогочасної періодики – розповсюдження агітації та пропаганда населення. Також у цей час дослідники почали відкривати потенціал преси як історичного джерела⁴. На українському матеріалі це вперше зробив Л. Алексєєв. Його праця присвячена «боротьбі» газет за «посилення партійної дисципліни»⁵. У ній ідеться насамперед про відображення на сторінках періодичних видань основних ідеологічних кампаній 1933–1937 рр. – критики «українського буржуазного націоналізму», партійних чисток, боротьби з «опортунізмом» тощо. Ґрунтовну працю про джерелознавчий аспект української преси написала Л. Снітко⁶, у якій порівняні матеріали, вміщені в пресі, та партійні документи.

Значно вужчу джерельну базу становлять праці, що з'явилися пізніше. У них радянські вчені розглядали дитячу періодику в контексті ідеологічного впливу, комуністичного виховання та агітації серед дітей різних вікових груп (Л. Колесова, М. Алексєєва, М. Холмов)⁷. В монографії М. Холмова⁸ зібрано унікальний матеріал про становлення преси для юних читачів, проаналізовано часописи, їхню структуру та зміст. Працюючи з цими роботами, розуміємо, що

¹ Земляний А., Смородін М. Про пресу: Марксистсько-ленінська хрестоматія. — Харків: Пролетар, 1932. — 263 с.; Печать должна работать по-новому / Сост. А. Быстров, Г. Наботов, Н. Шур. — Л.: Прибой, 1932. — 156 с.

² Фогелевич Л. Основные директивы и законодательство о печати: Системат. сб. — М.: Юриздат, 1930. — 130 с.

³ Портянкин И. Основные функции и принципы партийной и советской печати. Москва: [б. и.], 1955. 55 с.; Бортничук Н. Роль газеты «Правда» в борьбе коммунистической партии за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой пятилетки (1928–1932 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1956. 16 с.;

⁴ Ляхова А. Политическая печать как источник по истории борьбы за организационно-хозяйственное укрепление колхозов. Труды Моск. гос. ун-та. Т. 10. Москва, 1957. С. 162–173.

⁵ Алексєєв Л. Печать – могучее оружие Коммунистической партии в борьбе за укрепление партийной и государственной дисциплины в годы первой пятилетки (1928–1932 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Киев, 1955. 16 с.

⁶ Снітко Л. Партійна і радянська преса як джерело з історії колективізації. Вісник Київ. ун-ту. Сер.: Історія і право. 1965. № 7. С. 42–48.; Її ж. Стан і організація партійної і радянської преси УРСР в період наступу соціалізму по всьому фронту (1929–1932).

⁷ Колесова Л. Пионерские журналы в истории советской детской литературы 20–30-х годов: автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.01.08 «Журналистика» / Л. Колесова. — Петрозаводск, 1966. — 25 с.; Алексєєва М. Советские детские журналы 20-х годов / М. Алексєєва; под. ред. А. Запорова. — М.: Изд-во МГУ, 1982. — 132 с.; Холмов М. Становление советской журналистики для детей / М. Холмов — Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — 209с.

⁸ Холмов М. Становление советской журналистики для детей / М. Холмов — Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. — 209с.

з пом'якшенням політичного режиму, після розвінчання культу Сталіна дослідження радянських істориків стають більш критичними, однак вплив ідеології ще досить помітний. Основні радянські дослідження преси СРСР 1920-х – 1930-х рр. припадають на 1960-ті – початок 1980-х рр¹. Як і для вищезгаданих праць, для них характерна помітна ідеологічна заангажованість. Деякі автори намагалися виявити особливості історичного розвитку преси в цілому в СРСР.

Окремий інтерес у межах цього дослідження становлять підручники з історії преси². Цікаво, що в одному з підручників кінця 1980-х автори наважилися на критику окремих журналістських практик кінця 1920-х – початку 1930-х рр.: «Широко культивувалася компанійщина і псевдо оперативність, галасливість, надрична тональність критичних виступів, виняткова категоричність і незаперечність критичних оцінок діяльності цілих виробничих колективів. Редакції друкованих органів стали захоплюватися різними формами масової позаредакційної роботи, що в ряді випадків призводило до безпосереднього втручання у виробництво, до підміни господарників і адміністрації»³.

Для всебічного аналізу і кращого розуміння досліджуваної теми ми звернулися й до праць представників української діаспори. Дослідник Ю. Тернопільський визначав характерною ознакою розвитку преси в УСРР в кінці 1920–1930-х рр. повну ліквідацію будь-яких проявів опозиційності в публікаціях⁴. Переломним етапом у розвитку періодики автор називає 1929 р., коли розпочався курс «практичного розв'язання національних проблем» і політики геноциду українського народу⁵. Корисною в межах дослідження

¹ Рубан В. Українська радянська газета: проблеми становлення і розвитку. Київ: Радянський письменник, 1967. 126 с.; Він же. Становлення української радянської преси. Київ: Вид-во Київського університету, 1967. 196 с.; Федорина М. Висвітлення пресою України досвіду передовиків сільського господарства (1933–1937 рр.). Укр. істор. журнал. 1972. № 2. С. 81–84.

² История партийной и советской печати: уч.-метод. пособие. Выпуск 1. (1917–1945 гг.). Москва: Мысль, 1975. 207 с.

³ Історія партійно-радянської преси України / за заг. ред. А. Москаленка. Київ: Вища школа, 1989. С. 151.

⁴ Тернопільський Ю. Українська преса з перспективи 150-ліття. Джерсі-Сіті: Вид.-во М. П. Коця, 1974. С. 38.

⁵ Там само, с.8.

радянської періодики стала праця А. Животка¹. Дослідник приділив окрему увагу впровадженню більшовицької лексики на сторінках преси, протиставленню української культури радянській

Основні проблеми, що досліджувалися у працях радянських дослідників, це: роль та функції преси для виховання молодого громадянина та її відповідність комуністичній ідеології; вплив преси на світогляд читачів; інструменти, за допомогою яких відбувалося ефективне виховання «нової людини»; розгортання мережі преси. До характерних рис цих доробків можна віднести возвеличення комуністичної преси, залежність від політичної кон'юнктури, бачення преси як ефективного інструменту впливу й поширення партійних ідей та настанов. Питання про розвиток регіональної преси, а тим паче дитячих та юнацьких газет і журналів не розроблялися. Тобто преса виступає як частина пропагандистської машини. Таким чином, наукові дослідження зазначеного періоду не можуть повною мірою висвітлити всю проблематику цього явища, оскільки досить часто праці радянських дослідників були політично заангажованими.

Крім того, до вивчення радянської преси звертались закордонні дослідники. Окремими питаннями пропаганди займався Г. Ласвелл, який дав їй таке визначення: «управління колективними настановами через маніпулювання значущими символами»². Характерним є те, що він почав займатися цією темою ще в 1927 році. П. Кнез аналізував інструментарій комуністичної пропаганди, її особливості та розвиток протягом 1917-1929 років³. Варто розуміти, що західні дослідження в основному були спрямовані на аналіз центральних партійних газет, наприклад, «Правда» та «Известия». Однією з таких робіт є стаття П. Массінга⁴, який певний час прожив у Москві. На його

¹ Нарис історії української преси : курс лекцій / Аркадій Животко; Укр. техн.-госп. ін-т позаочного навчання в Подєбрадах. – Подєбради: [б. в.], 1937. – 111 с.

² Lasswell H. The Theory of Political Propaganda. *American Political Science Review*. 1927. Vol. 21. Issue 3. P. 627–631

³ Kenez P. *The Birth of the Propaganda State: Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929*. Cambridge : Cambridge University Press, 1985. P. 6–7.

⁴ Massing P. Experiences with the Iron Curtain Press. *The Journal of the Rutgers University Libraries*. 1952. Vol. 15, No. 2. P. 53–59.

думку, головна різниця між радянською та західною пресою полягала в тому, що «преса залізної зависи не слугує для розваг та інформування, а навчає та спрямовує. Вона є головним інструментом політичної організації»¹. Американський дослідник М. Е. Леноу в розвідці «Агітація, пропаганда і «сталінізація» радянської преси (1922–1930)² розглянув характерну особливість періодики тієї доби, а саме одноголосність, тобто використання схожих лексичних, стилістичних прийомів, мовних штамів, характерних для газет і журналів будь-якого спрямування, зокрема дитячих. Проаналізувавши закордонну історіографію, ми переконалися, що інтерес до дитячої літератури радянського часу як засобу формування нової людини в західних дослідників виник ще за часів СРСР. У 1978 р. було опубліковано книгу Ф. О'Делл, присвячену різним періодам випуску журналу «Мурзилка»³. Основна увага в цій праці зосереджена на аспекті соціалізації як основної функції дитячої літератури.

Варто розуміти, що дослідники, які жили за межами СРСР, мали вкрай обмежений доступ до джерел. До того ж потрібно розуміти, що як і радянські історики, іноземні автори були певною мірою політично заангажовані (особливо представники так званої «тоталітарної школи») у розпал Холодної війни. Також варто розуміти, що підходи й методи науковців Західної Європи та радянських вчених були різними.

Зі здобуттям Україною незалежності відкрилися нові перспективи у дослідженнях радянської преси, змінилися підходи до сприйняття політичних процесів в історії України, поживавився інтерес до власної історії та культури. У 1990-тих роках більшість істориків цікавилися періодикою доби Української революції⁴ для неупередженого вивчення українського минулого. Цьому

¹ Ibid. P. 55–56.

² Lenoe M. E. Agitation, Propaganda, and 'Stalinization' of the Soviet Press, 1922–1930. *The Carl Beck Papers in Russian & East European Studies*. No. 1305. August 1988. 109 p.

³ O'Dell F. Socialization Through Children's Literature: The Soviet Example / F. O'Dell. — Cambridge : Cambridge University Press, 1978. — 296 p.

⁴ Козицький М., Калінчук О. Висвітлення питання автономії України на сторінках центрального органу Української соціал-демократичної робітничої партії «Робітнича газета» (березень – липень 1917 р.). Вісник Київ. ун-ту ім. Т. Шевченка. Історія. 1996. Вип. 34. С. 69–74; Крупський І. Преса як джерело досліджень

процесу посприяло розсекречення великого масиву матеріалів, які до цього були не доступними для дослідників. Праці цього періоду також присвячені етапам розвитку періодики в цілому та спеціалізованій тематичній пресі, зокрема молодіжній¹ та педагогічній².

Одним із найвідоміших дослідників преси 1920–1930-х рр. є Г. Єфіменко³. Автор розглянув періодику в контексті національної політики більшовиків, порушив мовне питання у 1920–1930-ті роки, а також вказав, що на початку 1930-х рр. тривала українізація преси в УСРР. Паралельно відбувався процес уніфікації всіх сфер життя, пов'язаний із загальнополітичним курсом на централізацію комуністичної держави. Загальні питання вивчення багатотиражної радянської преси, а саме її перспективу як історичного джерела, особливості виникнення і розвитку таких видань аж до кінця 1950-х рр., окреслила О. Вакульчук⁴. Нею була виявлена специфіка багатотиражних газет, яка полягала в тому, що «виникли вони в період здійснення певних подій і процесів, а надалі не зазнавали жодних змін»⁵, оскільки їхня ключова функція – пропагандистська – лишалася постійною.

А. Твардовський розглянув вплив пропаганди на формування нового радянського типу ідентичності, «homo soveticus», у 1920-х рр.⁶ Автор визначив головні напрями радянської пропаганди: «промивання мізків» (методами пропаганди виступали демагогія і популізм, маніпулювання суспільною

національно-визвольних змагань за українську державу (Друга половина XIX – перша чверть XX ст.) : автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06. Київ, 1996. 29 с.;

¹ Вдовичин І. Студентська преса Галичини 20–30-х рр. XX ст. // Українська періодика: історія і сучасність / Доп. та повід. першої Всеукр. наук.-теорет. конф. 9–10 грудня 1993 р.: редкол.: М. Романов (відп. ред.) та ін.). Львів: [б. в.], 1993. С. 61–64; Грень Т. Проблеми тверезого способу життя на сторінках часопису «Ми молоді» (1928–1929 рр.) // Українська періодика: історія і сучасність / Доп. та повід. другої Всеукр. наук.-теорет. конф. 21–22 грудня 1994 р.: редкол.: М. Романов (відп. ред.) та ін.). Львів–Житомир: [б. в.], 1994. С. 140–142.

² Завгородня Т. Педагогічна журналістика західноукраїнських земель і проблеми шкільної дидактики (1918–1939 рр.). Українська періодика: історія і сучасність / Доп. та повід. Другої Всеукр. наук.-теорет. конф. 21–22 грудня 1994 р.: редкол.: М. Романов (відп. ред.) та ін.). Львів–Житомир: [б. в.], 1994. С. 88–90;

³ Єфіменко Г. Національно-культурна політика ВКП (б) щодо радянської України (1932–1938) : монографія. Київ: [б. в.], 2001. 304 с.

⁴ Вакульчук О. Багатотиражні газети України: створення, функціонування, характерні особливості. Рукописна та книжкова спадщина України. 2018. Вип. 22. С. 67–82.

⁵ Там само. С. 79.

⁶ Твердовський А. Чинник пропаганди у формуванні радянської моделі соціального забезпечення населення у 1920-х рр. (за матеріалами Херсонщини). Пропаганда vs контрпропаганда у медіапросторі: минуле, сучасне, майбутнє : матеріали міжнар. науково-практ. конференції (Запоріжжя, 12 лютого 2018 р.). Запоріжжя: Інтер-М, 2018. С. 350–361.

свідомістю/думкою, поляризація), «соціальний тиск» (методи: постійне повторення, «слова-класифікатори», підміна понять, використання медіаторів, діяльнісний метод, відволікаючий маневр), «хаотизація» (метод – когнітивний дисонанс). Підсумовуючи, дослідник зазначив, що одним із завдань радянської пропаганди було створення певної псевдореальності. Утім, конкретних прикладів утілення цих методів дослідник не навів. Варто відзначити й працю Ю. Стадницької¹, у якій авторка дійшла висновку, що періодичні видання для дітей та підлітків є специфічним джерелом інформації, що виконує просвітницьку, науко-пізнавальну та морально-виховну функції.

Працюючи над цим дослідженням, не залишили поза увагою монографії, присвячені розвитку української журналістики в цілому. Монографія В.Владимирова є досить ґрунтовною і охоплює історію періодики протягом 1919-1991 років². В окремих розділах цієї праці розглядається партійно-радянська преса, періодика, що виходила в роки Другої світової війни та у повоєнні роки. Окреме місце належало огляду газет і журналів для юних читачів. Питання розвитку журналістичнознавчих досліджень висвітлила Т.А. Трачук³.

Важливе дослідження дитячої преси з погляду комуністичної пропаганди провела М. Літовська⁴. Вона відзначила, що дитячі ЗМІ, насаджуючи певні ідеологічні концепти, також були чутливими до змін політичного курсу СРСР, зокрема в кінці 1920-х. Відчувалися також мілітаристська риторика, відхід від індивідуалізму («Зроби все сам») до колективізму й підпорядкуванню голосу держави, зміна графічного оформлення журналів. Усе це свідчило про посилення тоталітарних тенденцій у соціумі.

¹ Стадницька Ю. Дитяча публіцистика як об'єкт дослідження // Вісник СумДУ. — 2006. — № 3 (87). — С. 20—24.

² Владимиров В.М. Історія української журналістики (1917 - 1997 рр.) Навч. посібник. - Луганськ: Вид-во Східноукр. держ. ун. 1998. - 210 с.

³ Трачук Т. А. Розвиток журналістичнознавчих досліджень в Україні протягом 30–80-х років XX століття. 2008 р.

⁴ Літовська М. Радянські періодичні видання для дітей 1920–1940-х і проблема трансформації ідеологічних пріоритетів. Україна Модерна : веб сайт. URL: <http://uamoderna.com/md/litovskasoviet-journals-for-children>

Зверталася до теми «тоталітарного дитинства» і Н. Гогохія¹. Пояснюючи механізм виховання «вірних ленінців», авторка зазначила: «Дитяча література і преса стали особливою сферою використання міфологічних сюжетів сталінської доби. В піонерській пресі 1930–1934 рр. матеріали про участь піонерів у розкуркуленні, викритті та затримці ворогів народу – куркулів були обов’язковими. Преса наводила приклади зразкової дитячої поведінки: піонери «викривали сховане куркульське майно», «викривали ями з хлібом»². Окремо було проаналізовано візуальну складову преси – портрети вождів партії з дітьми, регулярно трансльовані в ЗМІ та культурному просторі в цілому.

В ґрунтовній монографії «Дитяча книга в українському соціумі (досвід перехідної доби)» львівської ученої Е. Огар висловлені слушні зауваження, що стосуються не тільки книги, а й преси. Дослідниця вказує: «Сьогодні вкрай важливо «перепрочитати» крізь призму сучасних знань праці видатних діячів української науки, освіти, культури, які зверталися до проблем дитячої літератури, книги, дитячого читача, чий літературний, публіцистичний, видавничий і водночас науковий досвід надає висловленим думкам особливої ваги й значущості. Актуалізуючи найціннішу, з нашого погляду, інтелектуальну спадщину минулого, можна нарешті крок за кроком відновити повну історію як самої української дитячої літератури, так і науки про неї»³. Авторка розглянула питання про особливості газет і журналів для дітей та підлітків, психологічно-вікові особливості читачів та вплив цих чинників на контент видань, характерні типи оформлень преси.

Окремо можна виділити праці Н. Вернигори⁴, яка займалася вивченням дитячої періодики ХХ століття, досліджувала жанрово-тематичний аспект видань для дітей та особливості їх оформлення. Т. Давидиченко⁵ у своїй праці

¹ Гогохія Н. Дитинство у тоталітарному суспільстві: «вірні ленінці» радянської України у 1930-х рр.. Україна Модерна. URL: <http://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s>

² Там само.

³ Огар Е. Дитяча книга в українському соціумі (досвід перехідної доби) : моногр. / Емілія Огар. — Львів : Світ, 2012. — С. 320.

⁴ Вернигора Н. М. Роль періодичних видань для дітей у формуванні мовних навичок // Стиль і текст. — К., 2005. — Вип. 6. — С. 164—167.

⁵ Давидиченко Т. «Типологічне обличчя» дитячих газет та журналів (1775—1991 рр.) // Творчі та організаційні особливості функціонування сучасного медійного простору : зб. наук. пр. / Нац. університет «Києво-

порушила проблему систематизації преси, що виходила друком протягом 1775–1991 років, для дітей та підлітків.

Були опрацьовані роботи, що стосуються окремих питань розвитку журналістики та філології. Наприклад, В. Різун¹ у своїх публікаціях дослідив проблеми текстотворення та редагування, що в загальному теоретичному спектрі охоплюють також періодику для дітей. Сучасними проблемами з цього питання займається Н. Шевченко², яка досліджує гендерні стереотипи, розглядає важливі питання творення текстів для малих читачів. Також відзначимо й Т. Артимчук³, яка обґрунтовує вікові можливості сприйняття інформації, а також розглядає способи впливу на дитячу свідомість з метою виховання та формування у юного читача відповідних суспільно-моральних чинників.

Сучасна іноземна історіографія багата на різноманітні дослідження, що стосуються історії радянського дитинства, зокрема й періодичних видань. Одним зі значних досліджень з історії радянської дитячої літератури 1920–1930-х років є міждисциплінарний проєкт «The Pedagogy of Images: Depicting Communism for Children»⁴, у якому представлено погляд на феномен радянських дитячих видань 1920–1930-х рр. з позиції дослідників ХХІ ст. Науковці аналізують образи, за допомогою яких дітям пояснювали, що таке комунізм. Популярність журналів "Барабан" та "Піонер" породила рух піонерських кореспондентів. Йому присвячена стаття Е. Вульф⁵. Л. Де ла Фе⁶ займався питаннями розвитку системи освіти, культурної політики влади як

Могилянська академія» ; Галицький інститут імені В'ячеслава Чорновола. — Тернопіль ; Львів : ЛА «Піраміда», 2008. — Т. 2. — С. 174–179.

¹ Різун В. В. Літературне редагування : підручник / В. В. Різун. — К. : Либідь, 1996. — 240 с.

² Шевченко Н. П. Гендерні стереотипи та способи їх подолання (на матеріалі літературно-художніх видань для дошкільнят) // Наукові записки Інституту журналістики. — К., 2006. — Т. 25. — Жовт.— груд. — С. 114–121.

³ Артимчук Т. Штampi в газетній періодиці для дітей // Стиль і текст. — К., 2001. — Вип. 2. — С. 230–235.

⁴ The Pedagogy of Images: Depicting Communism for Children / ed. M. Balina, S. Oushakine. — Toronto, University of Toronto Press, 2021. — 569 p.

⁵ Wolf E. "Foto-glaz": Children as Photo-Correspondents in Early Soviet Pioneer Magazine / E. Wolf // The Pedagogy of Images: Depicting Communism for Children / ed. M. Balina, S. Oushakine. — Toronto : University of Toronto Press, 2021. — P. 119–148.

⁶ De la Fe L. Empire's Children: Soviet Childhood in the Age of Revolution / L. de la Fe // FIU Electronic Theses and Dissertations. — 2013.

основи формування нової людини та радянської повсякденності, а також досліджував феномен радянської дитячої книги.

Великий внесок в дослідження історії дитинства ХХ століття зробила англійська дослідниця К. Келлі. Вона звертала увагу на факт приналежності радянського дитинства «ширшій історії того, що можна назвати дитячою культурою Заходу (під Заходом тут розуміється індустріалізований світ, життя якого було тісно пов'язане із загальноєвропейськими процесами) у ХХ ст.»¹. Власне повоєнному юнацтву присвячено дисертаційне дослідження історика Ю. Фюрста «Останнє сталінське покоління: молодь, держава, комсомол (1945-1953)»². У роботах Д. Данстана³ та Л. Холмса⁴ розглянуто питання радянської державної політики у сфері освіти у 1940-ті рр.

Для більш ґрунтовного дослідження радянської періодики для дітей та підлітків були опрацьовані роботи, що стосуються радянського повсякдення та тієї доби в цілому. У монографіях Ш. Фітцпатрік⁵, С. Девіса⁶, Д. Хоффмана⁷ аналізується соціальна політика в контексті дискусій про сутність трансформації радянського суспільства в роки сталінізму. Соціальні та економічні аспекти повоєнної радянської історії представлені в дослідженнях В. Данема⁸, А. Вайнера⁹, К. Ботерблюма¹⁰, Д. Фільтцера¹ та інших авторів.

¹ Келли К. Маленькие граждане большой страны; интернационализм, дети и советская пропаганда// НЛЮ.2003.№ 60. с. 28.

² Furst J. Stalin's Last Generation: Youth, State and Komsomol, 1943-1953: PhD Thesis, London School of Economics, 2003; Furst J. Prisoners of the soviet self// Europe-Asia Studies. Vol. 54. №3.2002. P. 353-375.

³ Dunstan J. Soviet Scholling in the Second World War. N.Y., 1997.

⁴ Holms L. School and Schooling under Stalin, 1931-1953// Educational reform in post-Soviet Russia : legacies and prospects/edited by Ben Eklof, Larry E. Holmes, and Vera Kaplan. London and NeTM!. York, 2005. P. 56-101
under Stalin, 1931-1953// Educational reform in post-Soviet Russia : legacies and prospects/
edited by Ben Eklof, Larry E. Holmes, and Vera Kaplan. London and NeTM!. York, 2005. P. 56-101.

⁵ Fitzpatrick S. Tear off the masks!: identity and imposture in twentieth-century Russia. Princeton: Princeton University University Press, 2005.

⁶ Davies S. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda, and Dissent, 1934 - 1941. Cambridge, Cambridge University press, 1997; Fitzpatrick S. Everyday Stalinism: Ordinary Life n Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s. Oxford, Oxford University Press, 1999.

⁷ Hoffman David L. Mothers in the Motherland: Stalinist Protonalism in its Pan-uropean Context // Journal of Social History. Fall. 2000. P. 35-54.

⁸ Dunham V. In Stalin's Time: Middleclass values in Soviet fiction.Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

⁹ Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton: Princeton University Press, 2001.

¹⁰ Boterbloem K. Life and Death under Stalin: Kalinin Province, 1945-1953. Montreal: McGill- Queen's University Press, 1999; Dunham V. In Stalin's Time: Middleclass values in Soviet fiction.Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Зазначені вище дослідження дозволяють збагнути тенденції розвитку ЗМІ, характерні для різних періодів існування СРСР, і підтверджують роль ЗМІ у радянському суспільстві як «організатора мас» та комунікатора між владою та суспільством. За значною участю офіційних радянських газет і журналів створювався спільний комунікативний простір, що сприяв формуванню феномену «радянський народ». Проте праці закордонних дослідників є більш загальними та допоміжними у дослідженнях періодики для дітей та підлітків в УРСР, оскільки стосуються загальних питань, насамперед соціально-політичного становища, культурного життя та сутності тоталітаризму в СРСР протягом 1930-1950-тих років. Ці праці дали можливість проаналізувати історичне тло, на якому відбувалося становлення і розвиток преси, умови, що впливали на характер та зміст газет і журналів для дітей та підлітків. Важливо відзначити, що для сучасних досліджень характерна інтеграція, зближення вітчизняної та іноземної історіографії, запозичення методів, інструментів, джерел і підходів.

Спільним для сучасних досліджень радянської преси є критична оцінка діяльності газет, де вказано на першочергову роль преси як транслятора тоталітарної пропаганди та потрібної для партії інформації в цілому; визначення впливу цензури на повноту й заангажованість оприлюднених у пресі публікацій; використання матеріалів преси для дослідження інших аспектів історії ХХ ст., наприклад, повсякденного життя мешканців СРСР, історії дитинства тощо. Залучення міждисциплінарного підходу, наприклад, зокрема мовно- і літературознавчі, соціологічні та інші методи. Дослідження, що стосується періодики для дітей та підлітків присвячені з'ясуванню ролі дитячої періодики у суспільних, культурних, державотворчих процесах тощо. Це свідчить про те, що підхід науковців до вивчення зазначеної наукової проблеми було якісно змінено.

¹ Filtzer D. Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War Second .Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Підсумовуючи, виділимо декілька основних проблем, які порушувалися у сучасній історіографії: типологія періодики для дітей та підлітків, функціональні особливості дитячої преси, комунікативний аспект дитячої періодики, мова дитячих періодичних видань, змістове наповнення періодики для дітей. Проте більшість наукових розвідок присвячено загальним проблемам преси або окремим аспектам (наприклад, педагогічним чи психологічним).

Отже, наразі існує чимала кількість досліджень з питань радянської преси або історії дитинства, однак систематизація та порівняння різних періодів часто залишаються поза увагою фахівців. Газети й журнали для дітей та підлітків в УРСР мало вивчені, відсутні роботи, у яких детально було б простежено шлях становлення і розвитку цих видань, проаналізовано різницю між ними в різні хронологічні періоди. Важливо дослідити дискурсивні механізми, що лежать в основі створення ідеологізованих та неідеологізованих репрезентацій радянського суспільства. Доцільно буде провести системний аналіз журналістських засобів, які вибудовуватимуть модель радянського суспільства та місця дитини в ньому. На часі поява узагальненої наукової розвідки, яка б систематизувала та більш чітко окреслила питання дитячої періодики в Україні.

1.2. Джерельна база дослідження

Періодичні видання, що виходили друком в СРСР, мають величезний інформаційний потенціал. Він становив великий інтерес для дослідників радянської епохи. Документи та матеріали преси можуть слугувати повноцінним чи додатковим джерелом для дослідження тем, пов'язаних з історією тогочасного суспільства. За змістовим наповненням, мовою видання, різновидом рубрик можна простежити особливості ідеологічної, політичної, економічної систем. Окрім цього, робота з такими видами джерел надає

можливість проаналізувати не лише питання макроісторичного рівня, а й розглянути тенденції, характерні для повсякденного життя.

Основними джерелами є комплекси газет і журналів для дітей та підлітків, що друкувалися в УРСР, та загальносоюзні видання, що були популярні на цій території. Періодика ж характеризується наявністю різноманітних жанрів: листи, оголошення, офіційні повідомлення, публіцистика тощо. Особливо великий інтерес становлять листи юних читачів до редакції газет і журналів. За формою та змістом вони дуже різноманітні: листи-звіти про позакласну діяльність, роботу гуртків, листи-звернення. Редакційна пошта дозволяє визначити думку, ставлення, різноманітні запити та вимоги аудиторії до газети чи журналу, зрозуміти джерела тем. Листи є найважливішим показником участі у роботі радянського друку, у суспільному житті. Дослідження взаємодії між редакцією та читачем дозволяє нам краще зрозуміти значення та роль преси в побудові комуністичного суспільства й у формуванні «нового типу людини».

Інший комплекс даних – це діловодна документація редакцій газет і журналів. У фондах збереглися важливі документи, що висвітлюють плани, форми та методи організаційно-масової роботи, а також інші сторони діяльності редакцій. Плани дають уявлення про основні напрямки роботи газет та журналів, про провідні теми та проблеми в різні історичні періоди.

Працюючи з періодикою радянської доби, кожен має розуміти особливості цього історичного джерела. Насамперед варто пам'ятати, що преса на той час була головним інструментом комуністичної пропаганди, а також украй заідеологізованою. Вона працювала на користь партійно-державної номенклатури, тому необхідно зважати на рівень цензури під час роботи з нею. Попри високий ступінь заангажованості газет і журналів для молодих читачів, не можна заперечувати, що цей тип джерел є невичерпним для історика.

Періодичні видання для дітей та підлітків мають своєрідні риси, що також впливають на роботу з цим типом джерел. Наприклад, багатоплановість змісту, за якої кожна окрема газета і журнал - це окремий комплекс інформації,

одноманітність оформлення та єдність ідейної спрямованості, змістовна актуальність, періодичність та регулярність, відсутність самотійності (особливо у радянський час, адже будь-яка газета чи журнал контролювалися). Також можна виділити орієнтацію на особливості психологічно-вікових потреб читачів, адже підходи до викладу матеріалу в пресі для дошкільнят та учнів старших класів були, безумовно, різними.

У межах цього дослідження варто розуміти різницю між двома видами періодичних видань – газетою та журналом. Перша, як правило, видається частіше (щоденно або щотижнево), висвітлює актуальні події, має більш фактологічний характер. Журнал виходить не так часто (в основному щомісячно) та має більше аналітичних матеріалів, складне оформлення та ілюстративний матеріал.

Основними джерелами дослідження були зацифровані газети й журнали або їх текстові копії (наприклад, видання: «Пионер»¹ (з 1924), «Ёж» (1928-1935), «Чиж»² (1930-1941), «Мурзилка»³ (з 1924), «Дружные ребята», «Юный Спартак»⁴ (1922–1924 рр.), «Юный ленинец»⁵ (1923 – 1925 рр.), «Червоний юнак»⁶ (1922–1924 рр.), «Затейник», «Барвінок», «Піонерія»⁷ тощо). Щоб дослідження було більш детальним, ми також проаналізували візуальні матеріали періодики: карикатури, ілюстрації, фото, що були вміщені у пресі для юних читачів. Ці дані дають змогу ознайомитися зі змістом тогочасною дитячою та юнацькою періодики, проаналізувати значення вміщених у ній матеріалів, по-сучасному оцінити заідеологізованість видань, зіставити їх з тими, що друкуються зараз; порівняти між собою радянську пресу для дітей та підлітків на початку її становлення (1920-ті роки), під час існування в умовах утвердження тоталітарного режиму (1930-ті рр.); дослідити проблеми її

¹ Детская журналистика СССР. – Л., 1974. – С. 432.

² Советские детские журналы. 1919–1941. URL: <https://val20101.livejournal.com/464055.html>

³ Архив Мурзилки. Том 1: История страны глазами детского журнала. 1924–1954. М.: ТриМаг, 2014. – С.119-171.

⁴ Архив української періодики онлайн LIBRARIA. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/1032/>

⁵ Архив української періодики онлайн LIBRARIA. URL: <https://libraria.ua/all-titles/group/1141/>

⁶ Архив української періодики онлайн LIBRARIA. URL <https://libraria.ua/all-titles/group/999/>

⁷ Пионерия Москвы: вехи истории (2018) // Про_ДОД: інформаційно-методический журнал. №2 (14), апрель. URL: <http://prodod.moscow/archives>

функціонування під час боротьби проти німецьких загарбників, відновлення роботи видавництв після Другої світової війни (1945-1953 рр.).

Найбільше інформації було отримано завдяки опрацюванню журналів «Мурзилка», «Юний ленинець», «Юний спартак», «Піонерія». Це пов'язано з доступом до великої кількості просканованих номерів зазначених видань, які можна знайти на інтернет-ресурсах¹, зокрема онлайн-бібліотеках² та архівах³.

У межах цього дослідження також важливо розрізняти газети й журнали, які були спрямовані на різні вікові категорії: преса для дошкільнят («Мурзилка», «Чиж»), молодших школярів («Еж», «Барвінок») та юнацтва («Пионер», «Піонерія»). Також преса поділялася за тематичним спрямуванням: суспільно-політичний напрям («Пионер», «Пионерская правда»), розважальний («Еж»), науково-пізнавальний («Юний натураліст», «Затейник»).

Видання також поділялися на загальносоюзні («Мурзилка», «Чиж», «Пионерская правда») та ті, що друкувалися безпосередньо в УРСР (як правило у місті Харків чи Київ) («Жовтень» (з 1945 р. отримав назву «Барвінок»), «Червоні квіти» (з 1931 р. мав назву «Піонерія»)). Хоча в дослідженні йдеться про УРСР, неможливо не звертатися до загальносоюзних видань, адже вони були надзвичайно популярні на цій території та мали неабиякий вплив на свою аудиторію. Цінну групу джерел представляють документи та матеріали тих партійних та державних органів та організацій, які керували періодичним друком УРСР (та СРСР загалом). Насамперед це рішення та постанови з'їздів⁴, конференцій та пленумів ЦК Комуністичної партії, постанови, інструкції⁵, листи ЦК партії, декрети⁶ та постанови Радянського уряду з питань друку. Ці джерела розкривають політику Комуністичної партії та Радянського уряду

¹ Журнали СРСР. URL: <https://sites.google.com/site/zurnalysssr/home>

² Україніка - електронна бібліотека | НБУВ/ URL: <https://libraria.ua/> <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?S21CNR=20&S21REF=10&S21STN=1&C21COM=S&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21All>

³ LIBRARIA- цифровий архів періодики. URL: <https://libraria.ua/>

⁴ ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919–1966 / За ред. О. С. Капто. — К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1969. — 667с.

⁵ О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении: сборник документов и материалов. М.: Мысль, 1972. 635 с.

⁶ Декрети Радянської влади. — Т.2. — М., 1959. — С.569

щодо до друку, визначають їхні принципи, характер та зміст. Вони дозволяють зрозуміти історичні обставини, становище, значення та роль друку для дітей та підлітків.

До дослідження було залучено також історично-бібліографічні праці (довідники¹, енциклопедії², каталоги³ тощо), джерела особового походження (листи⁴, спогади⁵).

Отже, зазначена вибірка джерел є доволі репрезентативною, оскільки вона в кількісному і якісному співвідношенні достатня для коректних історичних узагальнень, оцінок та інтерпретацій. Види матеріалів відповідають темі, меті, завданням, хронологічними, географічними рамками дослідження. Правдивість та об'єктивність зумовлена кількістю та якістю історичних джерел, що були залучені до нашого дослідження, урахуванням соціально-історичного контексту, а також підходами до осмислення й інтерпретації історичних фактів.

1. 3. Методологія та методи дослідження

Методика роботи з матеріалами періодичного друку залежить від поставлених дослідником питань. Важливо спочатку з'ясувати інформацію щодо походження та історії періодичних органів, зокрема встановити причини їхнього заснування. У СРСР газети та журнали видавалися за постановами Комуністичної партії та Радянського уряду, профспілкових, комсомольських та інших організацій та установ. У них обґрунтовано мотиви видання, визначено його характер та програму. З метою найбільш ефективного використання

¹ Бібліографія української преси, 1816–1916 / В. Ігнатієнко ; Укр. НДІ книгознавства. – Харків ; Київ, 1930. – 286 с.

² Ігнатієнко Варфоломій Андріанович // Бондар Ю. В. Енциклопедія для видавця та журналіста / Бондар Ю. В., Головатий М. Ф., Сенченко М. І. – Київ, 2010. – С. 107–131.

³ Качкан В.А. Українська преса в Україні та світі XIX-XX ст.: Історико-бібліографічне дослідження. - Т.І: 1812-1890 рр. / Качкан В.А. , Сулятицький М.І. // Український історичний журнал. - 2009.

⁴ Бичко В. В. Вона дала мені все / В. В. Бичко // Піонерія України. 1917–1941 : зб.; документи, спогади, фотографії / уклад. І. С. Вави - лов. – К. : Молодь, 1979. – С. 77–83.

⁵ Пионерская печать в документах : сб. / сост. Ю. Н. Вишнева - ская. – Л. : Дворец пионеров им. А. Жданова, 1972.

періодичних матеріалів друку для висвітлення історії радянського суспільства необхідно продумати систему, методику їх виявлення, відбору та аналізу.

Виявлені факти повинні узагальнюватися, систематизуватися, групуватися тематично. Систематизація матеріалу дозволить глибше вивчити окремі аспекти проблеми, визначити основні напрями пошуку фактів та дослідження різних питань. Джерелознавчий аналіз газетно-журнального матеріалу передбачає його порівняння з аналогічними матеріалами періодичних видань та інших джерел. Це необхідно для того, щоб з'ясувати повноту та правдивість фактів.

Для розуміння значення матеріалів періодичного друку як історичного джерела важливо з'ясувати, що слугувало приводом до їх публікації, а також знати обставини, за яких відбувалася описувана подія, які джерела інформації стали основою статті, кореспонденції, нарису та інших жанрових різновидів. Крім того, важливо дізнатися про службове та суспільне становище автора публікованого матеріалу, його політичні погляди та причетність до описуваних подій.

Таким чином, методологічними основами магістерського дослідження є принцип історизму, всебічності й комплексності, а також системного підходу. Принцип історизму передбачає розгляд усіх процесів і явищ в процесі їхнього розвитку, аналіз становлення та занепаду. Завдяки цьому методу, можливо встановити причинно-наслідкові зв'язки, врахувати особливі умови розвитку об'єкта дослідження.

Досліджувані періодичні видання для дітей та підлітків було розглянуто у хронологічній послідовності (1920-ті роки, 1930-ті роки, 1941-1945-ті роки, 1945-1953-ті роки). Принцип всебічності передбачає комплексний аналіз періодичних видань, встановлення зв'язків між ними та зовнішніми чинниками впливу. Системний підхід дозволяє розглянути пресу для дітей і підлітків в УРСР (1920-1950-тих. рр..) як єдину цілісну систему.

Враховуючи мету, завдання, об'єкт та предмет дослідження, ми використали низку методів наукового пізнання: аналіз та синтез, історико-

генетичний, історико-порівняльний методи. До загальнонаукових методів дослідження, що були використані, належать аналіз і синтез. Вони слугували допоміжним інструментом у дослідженні, допомагали в зборі великої кількості інформації, що стосується теми магістерської роботи.

Для класифікації часописів використано метод типологізації, за допомогою якого ми змогли поділити пресу за тематичним спрямуванням та віковим призначенням.

За допомогою історико-генетичного методу - власне історичного методу дослідження змогли дослідити розвиток дитячої періодики протягом 1920-1950-тих років минулого століття, а отже, послідовно розкрити властивості, функції, зміни в процесі її історичного руху. Історико-порівняльний метод полягає у зіставленні соціальних об'єктів у просторі та часі й у виявленні схожості та відмінності між ними. Між собою були порівняні дитячі та підліткові видання, що виходили в різний час.

Крім того, для аналізу текстуального наповнення періодики для дітей і підлітків було використано певні прийоми мовознавчих та літературознавчих методів, а отже, застосовано міждисциплінарний підхід. Зокрема, для вивчення жанрово-тематичної специфіки газетних публікацій ми використали генологічний метод (класифікація журналістських жанрів унаочнила суттєве домінування одних жанрів над іншими, а також їхню трансформацію, спричинену впливом пропаганди). Метод формально-стилістичного аналізу ми застосували як для опрацювання ілюстративного матеріалу, так і для з'ясування морфологічних закономірностей газет і журналів для дітей і підлітків. Встановлено зв'язки між формою, стильовими особливостями та загальною художньо-образною системою сторінок видання. Композиційний аналіз допоміг встановити основні закономірності просторової побудови преси, а дослідження композиційної спрямованості стало підґрунтям для уявлень щодо типової композиції дитячої періодики.

Враховуючи тематику магістерської роботи, підходи та методи, які було використано, ми вважаємо, що дослідження тяжіє до історії дитинства та культурної історії.

Проблема дитинства детально розглядалася у філософії, психології, історії, етнографії, соціології. Вона має досить багатокомпонентне термінологічне визначення у науково-довідковій літературі. Поняття «дитинство», методи його дослідження в науці досить різні. Методи стали особливо інтенсивно розроблятися в ХХ ст., як наслідок, їх почали виокремлювати в історико-педагогічних розвідках. Це дало змогу зрозуміти вплив дійсності на молоде покоління, розкрити соціальні умови, у яких живе, розвивається, навчається та виховується дитина. Через дослідження дитячих ігор, методів виховання й навчання можна трактувати дитинство як особливе соціокультурне явище, розкрити різні історичні епохи, визначити методологічні основи виховання дітей в сім'ї в конкретні періоди розвитку суспільних відносин. Для підтвердження висловленої думки наводимо слова відомого французького історика-демографа Ф. Ар'єса: «Те, як суспільство сприймає і виховує своїх дітей, – одна із головних характеристик культури в цілому»¹. Проблеми дитинства також розглядали такі вчені як: М. Гоніг², А. Джеймс³, К. Арнольд⁴, Л. ДеМоза⁵ та інші.

Під терміном «дитяча преса» ми розуміємо періодичні видання для читачів віком від 5 до 12 років. «Юнацька преса» була розрахована на аудиторію від 12 до 18 років. Можна поділити дитячі періодичні видання за віком, на який вони зорієнтовані. Перша група – дошкільнята (5-6 років) - «Мурзилка» (з 1924 р.), «Чиж» (1930-1941 рр.); середній шкільний вік (6-12

¹ Ариес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке /Ф. Ариес; [пер. с франц. Я. Ю. Старцева при участии В. А. Бабинцева]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1999. – 416 с.

² Honig M.-S. Entwurf einer Theorie der Kindheit. – Frankfurt/M., 1999. – 276 s.

³ James A., Prout A. Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood. – London : Falmer Press, 1997. – 280 .

⁴ Arnold K. Kind und Gesellschaft im Mittelalter und Renaissance. Beiträge und Texte zur Geschichte der Kindheit. – Paderborn, 1980. – 201 s.

⁵ deMause, Lloyd (1982). Foundations of Psychohistory. G New York: Creative Roots, 1982. G 336.

років)- «Їжак» (1928-1935 рр.), підліткові (12-18 років)- «Піонер» (1924-1991 рр.), «Вогнище» (з 1936 р.).

Дослідження періодичних видань для дітей і підлітків в УРСР дає змогу дослідити феномен радянського дитинства, проаналізувати основи морально-етичного виховання, особливості навчання, дозвілля дітей. Стає зрозумілою роль дитини у тогочасному суспільстві, її обов'язки та права. Оскільки преса була відлунням голосу влади, можна чітко простежити партійний дискурс щодо того, як правильно виховувати дитину, які ідеали та погляди необхідно сформувати в її свідомості. Важливим також є не лише вплив періодики на дитину, а ставлення до неї, поведінка їх споживача. Для радянського суспільства була характерна антропологічна модель контролю за дитинством, де картина світу, побудована дитиною, повністю спирається на концепти культурного світу дорослих, які залучають дітей до традицій, культури, соціальних укладів, що, зрештою, формує картину світу дитини, схильну до стереотипізації відповідно до впливу культури дорослих. Увага до світу дитинства з боку більшовиків обумовлюється тим значенням, яке вони надавали вихованню дітей та молоді. Дослідники розглядають це як своєрідну інтервенцію або вторгнення у світ дитинства, оскільки в тогочасному суспільстві діти належали не стільки батькам, скільки суспільству, нації чи уряду¹

Культурологічний підхід слід розглядати перш за все в контексті загальнофілософського розуміння культури, аналізуючи педагогічні факти та явища з урахуванням соціальних і культурних процесів минулого, сучасного та майбутнього. У культурі формуються і проявляються сутнісні сили суспільства та усіх її членів, соціальної групи, окремих особистостей. Отже, культурологічний підхід є сукупністю методологічних прийомів, що забезпечують аналіз будь-якої сфери соціального та психічного життя на основі системоутворювальних культурологічних понять.

¹ Hoffman L. David. Cultivating the masses. Modern state practices and Soviet socialism, 1914–1939 / David L. Hoffman. — Cornell University Press, 2011. — 344 p.

Для зазначеного хронологічного періоду також доцільно звернутися до теорії масової культури. На тлі масштабних економічних та соціальних змін відбувається і культурна трансформація. На зміну протиставленню елітарної та народної культур приходить «середнє арифметичне» – єдина система образів, орієнтованих на певний стандарт, який доступний усім членам суспільства¹. Теорія масової культури пропонує погляд на «радянську людину» як на споживача шаблонних образів, поширюваних державними інституціями. Одразу після захоплення влади партія більшовиків ввела в обіг поняття «культурна революція», що позначав необхідність поширення соціалістичної версії культури серед широких верств населення, у першу чергу, серед селянства. Механізмами втілення цих амбітних планів стали обов’язкова освіта з потужною ідеологічною компонентою, культивування «нової пролетарської» інтелігенції на заміну «дореволюційній буржуазній», соцреалістичний канон у мистецтві разом з розгалуженою системою спілок для різних видів творчої роботи. За допомогою цієї теорії можливо пояснити механізми виникнення та поширення радянських цінностей у суспільстві, механізми конструювання «правильних людей» через популярну культуру, деконструювати радянські терміни та штампи, описати створені радянською пропагандистською машиною терміни як елементи «особливої мови», виокремити ідеологічну складову та віднайти більш нейтральні відповідники для опису реалій українського суспільства.

Отже, використані в роботі принципи (історизм, системність, об’єктивність), комплекс загальнонаукових методів дозволяють якнайповніше розкрити специфіку преси для дітей і підлітків в УРСР. Крім них, було застосовано також такі спеціально-історичні методи: порівняльно-історичний, історико-генетичний, типологізації, історія дитинства, культурологічний підхід, теорія масової культури. Також ми використали елементи мовознавчих та літературознавчих методів (міждисциплінарний підхід).

¹ Bell D. The End of Ideology. Cambridge : Harvard University Press, 2000. P. 20–25.

РОЗДІЛ 2. СТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ПЕРІОДИКИ ДЛЯ ДІТЕЙ І ПІДЛІТКІВ У 1920-ТІ РОКИ

З 1922 року почався новий етап утвердження та розвитку дитячої преси, який був пов'язаний зі створенням Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР). Керівництво СРСР звертало особливу увагу на виховання юного покоління. Щоб донести комуністичні ідеали до дітей, виховати справжнього радянського громадянина, був необхідний спеціальний інструмент. Ним стала дитяча преса. Оскільки ні основні педагогічні інструменти виховання, ні книжки не могли стати предметом впливу, уряд використовував журналістську пропаганду.

На початок активного друку періодики нового типу вплинуло те, що дореволюційні видання не відповідали ідеологічному дискурсу теперішньої влади. Деякі видавництва припинили свою роботу з фінансових причин, а деякі – через політичні переслідування. Видавництва дитячої преси були закриті через бюджетний дефіцит та слабку матеріально-технічну базу. В інформаційному просторі утворився вакуум, заповнений централізованими державними типографіями, у яких друкували нові радянські журнали та газети для молодого покоління. Почалася епоха суспільно-політичних періодичних друкованих видань для дітей з виходом журналів «Юні товариші» та «Барабанщик» у 1922 та 1923 роках.

Періодику того часу можна поділити на: видання Комуністичної партії Радянського Союзу, видання рад органів державної влади, профспілок, комсомолу, наукових установ тощо. Найбільш відомим видавництвом на той час була «Молода гвардія», що створена в 1922 році в Москві з метою виховання та покращення освіти для молодого покоління¹. Тут почали друкувати журнали «Мурзилка», «Юний натураліст», «Навколо світу», газету «Піонерська правда». Діти дошкільного віку зачитувалися «Веселими

¹ Комсомольская и пионерская книга. Библиографический справочник издательства "Молодая Гвардия". — М. - Л.: Молодая Гвардия, 1926. — С. 19—28. — 366 с.

картинками», «Мурзилкою», «Барвінком»¹. В Україні для керування видавничою справою 18 січня 1919 року створюється видавниче бюро при Народному комісаріаті освіти, яке в березні за зразком Росії переходить у безпосереднє підпорядкування Всеукраїнського центрального виконавчого комітету. 20 грудня 1919 року на засіданні Всеукраїнського революційного комітету, яке проходило в підмосковному Серпухові, ухвалено рішення про створення відділу друку та пропаганди. Через два місяці, 21 січня 1920 року, відділ перейменовується на «Всеукрвидав». Це був центральний орган при ВУЦВК, на який покладалися, відповідно до розробленого положення, обов'язки керувати видавничою справою в Україні, розпоряджатися поліграфічною базою, розподіляти папір, створювати й закривати видавництва. Однак у рамках нової економічної політики наприкінці 1921 року Всеукраїнське державне видавництво (ВДВ) було позбавлене свого монопольного статусу в галузі книгодрукування згідно з положенням «Про роботу радянських, партійних, кооперативних і приватних видавництв»². Але зважаючи на те, що видавнича справа являла собою одну з «командних висот» соціалізму, радянська держава, допускаючи до неї приватний капітал, зовсім не збиралася поступатися своїми позиціями. Приватні видавництва могли створюватися і функціонувати лише за певних умов – у рамках правил, установлених урядом, що мали на меті захистити інтереси держави й ідеологічні засади радянського суспільства³. Зокрема, у січні 1922 року відбулася реорганізація видавничого і книготорговельного апарату Всеукраїнського державного видавництва. Всеукрвидав змінює назву на Державне видавництво України (ДВУ) й значно розширює свою діяльність, залишаючи за собою право контролю, координування, забезпечення матеріально-технічними засобами всіх видавництв УСРР. Тобто ДВУ

¹ Нагорна О. Ретроспективний аналіз становлення і розвитку дитячої періодичної преси в Україні (з кінця XIX до 1991 року). Актуальні проблеми 52 слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. Вип. XX. 2009. С. 382.

² Молодчиков О.В. Книгоиздательское дело в Украинской РСР (1917-1960 гг.) / О.В.Молодчиков. — Книга: исследования и материалы. — К.: Держвидав, 1961. — Вып. 5. — С. 57-88

³ Подгорнова А.И. Советское книгоиздание в 20-е годы / А.И. Подгорнова. — М.: Наука, 1984. — 109 с.

успадкувало всі права свого попередника в галузі видання та розповсюдження творів друку.

У системі радянських ЗМІ можна виокремити близько 10 типів видань: партійні, профспілкові, військові, селянські, молодіжні, дитячі та інші. Так, наприклад, дослідник В. Воронов розрізняє такі види періодики: загальнополітичні; видання для окремих верств суспільства (селянство, робітники, інтелігенція) і членів громадських організацій (профспілки, ВЛКСМ); професійні виробничо-галузеві видання для спеціалістів у різних галузях; адміністративно-територіальні видання з урахуванням адміністративного поділу певних регіонів; видання з урахуванням вікових особливостей населення (дитячі та юнацькі)¹.

Наклади радянських газет швидко зростали та становили сотні тисяч екземплярів. У 1921 р. в Москві був створений Державний інститут журналістики. Він почав готувати професійні кадри для преси. Аналогічний заклад було відкрито в 1926 році в Харкові - Український комуністичний інститут журналістики на базі факультету журналістики Комуністичного університету імені Артема. У 1922 р. було затверджено державну мережу газет – 232 газети. А вже в 1932 р. в СРСР виходило більше 7,5 тисяч газет. До 1940 р. чисельність газет, що видавалися, зросла до 8,8 тисяч². Потрібно зважати на складну та розгалужену систему радянської преси, саме вона зумовила існування різноманітних класифікацій, кожна з яких є логічною. Поділ обумовлюється конкретними питаннями дослідження й залежить від таких ознак, як періодичність, адміністративно-територіальний поділ, мова видання, видавець, зміст, цільове призначення.

Якщо сфокусуватися саме на територіальному поділі, то остаточно він сформувався до початку 1930-тих років. Радянська періодика поділилась на всесоюзну, республіканську, крайову і обласну, автономних республік і

¹ Воронов В. І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій / Міністерство освіти і науки України; Дніпропетровський національний університет. – Д.: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – 336 с.

² История советской политической цензуры. Документы и комментарии. 1917–1993. Ответственный составитель и руководитель творческого коллектива Горяева Т.М. М., 1997.

областей, міську¹. У цьому дослідженні використано переважно республіканську періодику (газети й журнали для підлітків, що виходили в УРСР) та всесоюзну (через її популярність на території УРСР).

У межах нашого дослідження варто розібратися, чим відрізняється газета від журналу, які особливості у кожного з цих видів преси. Цікавим є визначення В.І. Леніна у статті «Проект заявления редакции «Искры» и «Зари»: «...журнал должен служить преимущественно пропаганде, газета преимущественно агитации»². У цьому контексті доцільно буде пояснити, яке значення мали зазначені термін на той час. За визначенням самого В.І. Леніна: «пропаганда должна носить систематический, разъяснительный и воспитательный характер, а агитация служит быстрой и эффективной ситуативной мобилизации приверженцев простыми и яркими лозунгами»³. Якщо звернутися до сучасних тлумачень, то журнал від газети вирізняє формат випуску, об'єм публікованих матеріалів, довший цикл випуску. Якщо газети за періодичністю бувають щомісячними, щотижневими і щоденними, то журнал зазвичай виходить не частіше одного разу на місяць. Він має меншу оперативність інформації, але водночас може надати глибший і всебічний аналіз порушеної теми.

Зі становленням більшовицької влади кількість преси в Україні почала зменшуватися. Це стосувалося видань, які були не підконтрольні радянській владі. Україномовна періодика поступово зникала. Лише після проголошення курсу на українізацію, стан тієї преси, яка друкувалася українською мовою, дещо поліпшився. В Україні до 1927 р. видання рідною мовою не випереджали російські, а за накладом навіть значно поступалися їм. Крім того, на території України широко розповсюджувалися загальносоюзні російськомовні видання тиражем 400 тис. примірників⁴. Найбільше газет видавалося в 1930 р. – 555,

¹ Воронов В. І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій / Міністерство освіти і науки України; Дніпропетровський національний університет. – Д.: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – 337 с.

² В. І. Ленин. Поли. собр. соч., т. 4, стр. 328.

³ Якобсон С., Лассвелл Г. Д. Первомайские лозунги в Советской России (1918-1943) // Политическая лингвистика. Вып. (1)21, 2007.

⁴ Преса Української РСР. 1917–1966. Статистичний довідник. – Харків, 1967. – С. 112–113

найменше їх виходило 1923 року – 28. Газети розповсюджувалися в усіх регіонах підрадянської України. Найбільше вони видавалися на Київщині й Харківщині. Широка палітра функціонування як соціальної, так і масової української радянської періодики безпосередньо впливала на процеси індустріалізації, перебудови сільського господарства, культурної революції.

Політика коренізації безпосередньо позначилася на періодичному друці. У цьому контексті для нас є важливою постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 1 серпня 1923 р. «Про заходи забезпечення рівноправності мови і про допомогу розвитку української мови». Особливого розквіту ця кампанія зазнала в 1925 році, коли була прийнята постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР від 30 квітня 1925р «Про заходи термінового переведення повної українізації радянського апарату». Вона передбачала вживання досить рішучих заходів щодо переведення національно-державного апарату на українську мову до 1 січня 1926 р¹. У 1929 р. загальна кількість газет, які видавалися українською мовою, сягнула 298 назв, це становило 68 % від їхньої загальної кількості. За разовим тиражем частка україномовних видань складала 70%. У 1930 р. українські газети вже становили 83 % загального разового тиражу². Варто зауважити, що в цей час простежується кількісне збільшення періодики в УРСР, що також поєднувалося із якісними змінами, вдосконаленням видань. Перед редакціями центральних і міських газет ставили завдання довести, що українські видання повноцінні, що це не другорядні версії союзних видань, а «українізація не означає селянізації»³.

Періодичні видання для дітей та підлітків стали невід’ємною частиною радянської пропаганди. Журнали й газети виконували важливу інформативну роль: висвітлювали питання політики, діяльність та ідеї комуністичної партії, економічні та соціальні процеси. До того ж, періодика формувала уявлення про основні цінності, «правильні» та «неправильні» вчинки та думки. Преса була

¹ Справи українізації. / Солодуб П. // Вісти ВУЦВК. – 1924, 15 липня.

² Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело / Г. Рудий // Бібліотечний вісник. – 2008. – № 1. – С. 29-35.

³ Вісти ВУЦВК. – Харків, 1925. – 17 січня.

важливою частиною комунікативного поля, яке оточувало радянську людину та давало їй уявлення про навколишній світ. Основними її завданнями вважались: поширення початкової освіти, розвиток політичної грамотності, закріплення комуністичних ідей у свідомості читачів. Окрім цього, на початку становлення СРСР необхідно було показати присутність нової влади, тому наявність радянських газет у віддалених куточках держави була своєрідним репрезентативним актом її присутності. Таким чином, публікації були «відображенням режиму» та позначали «присутність державних і партійних інституцій, особливо там, де їх не було»¹.

Відомий історик Джефрі Брукс, стверджував, що радянська преса перебувала в тісному зв'язку із політичними цілями та завданнями. За переконаннями дослідника, зміст газет і журналів залежав від вказівок «згори». Наприклад, коли у 1923 р. проголосили політику пропагування військово-повітряних сил, газети були наповнені фотографіями та інформацією про літаки². Таким чином, періодичні видання для дітей та підлітків в УРСР можна розглядати, як репрезентант змін діяльності та орієнтирів партії.

Важливою особливістю преси цього періоду є зародження й розповсюдження так званого робсількорівського руху, який передбачав участь кореспондентів, працевлаштованих в іншій галузі, без професійної освіти, у підготовці матеріалів для преси. Часто це були звичайні робітники або колгоспники. Таким чином влада намагалася втілити в життя принцип «народності» в контрольованій нею періодиці. Таке явище не обминуло й видання для дітей та підлітків. Молодих дописувачів називали «юнкори», «ленкори», «пікори». Досить популярними були матеріали, які надсилали до редакції звичайні школярі. Вони публікувалися на шпальтах газет і журналів. Досить часто на сторінках часописів можна натрапити на заклики до читачів, аби вони надсилали свої листи до редакції та брали активну участь у створенні газет. Наприклад, Яша Талянський пише так: «Наша-газета должна быть

¹ Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Пер. с нем. – СПб.: Журнал «Нева», 2000. – С. 125

² Brooks J. Public and Private Values in the Soviet Press, 1921-1928. Slavic Review, 1989, Vol. 48, No. 1. – p. 19

написана нами же. А поэтому все дети должны писать в нее. Каждая ячейка „Юного Спартака должна собирать и присылать материал. Пишите же в свою газету!»¹. Зрозуміло, що зміст та ідейне спрямування таких рубрик цілковито відповідали центральній лінії самого видання та вимогам партії, адже вони підлягали цензурі в редакції. Участь трудящих мас у роботі газет та журналів підвищує організаторську та агітаційно-пропагандистську силу, авторитет та дієвість партійно-радянської преси. Це необхідно враховувати в оцінці матеріалів періодичного друку як історичного джерела.

Характерним для радянської преси є схожість дитячої періодики та преси, орієнтованої на дорослих читачів. Визначальними рисами тогочасних видань є: заклики до залучення у виконанні масових державних кампаній; формування образу ворога (внутрішнього і зовнішнього); тенденційність, замовчування негативних явищ та подій. Ці особливості були притаманні й для дитячої періодики. До того ж були спільні специфічні методи мовного та візуального оформлення: уніфікація видань, характерний стиль публікацій – риторичний, мілітаризований, безособовий, схожість візуального наповнення. Усе це здебільшого використовувалося для пояснення малозрозумілих моментів, а також для створення псевдореальності щодо життя в УРСР. Мова дорослої та дитячої преси, а також ілюстрації мали на меті перш за все підсилити пропагандистське спрямування комуністичної риторики. Вони врешті сформували певний «стандарт» газетного, мовного та візуального стилю. Безумовно, тексти аналітичної й інформаційної груп («передова» стаття, інформаційна замітка, звіт тощо) становили більшу частину змісту всього газетного випуску дорослої періодики, однак в дитячій пресі ці матеріали також були присутні, до того ж за допомогою художньо-публіцистичних жанрів (нарис, есе, памфлет, фейлетон) відбувалося деяке емоційне доповнення основного матеріалу. Характерним зразком такого прийому є IV номер газети «Юный Спартак» (1923р.). Тут після інформаційно-агітаційної статті «Пять лет борьбы и побед» вміщено невеличке оповідання «Геройская смерть», у якому

¹ Юний Спартак– 1923. – №4. – С. 1.

йдеться про самопожертву і незламність красноармійців, що боролися проти денікінців¹. Аналізуючи зміст газет і журналі для юних читачів, вважаємо, що висвітлення деяких зовсім «недитячих» тем (боротьба з куркулями, вигадані страждання дітей в капіталістичних країнах, антирелігійна боротьба тощо), щонайменше недоречне, а іноді навіть травмуюче для незрілої психіки. Однак ці методи вважалися нормальними на той час, адже в юних читачах вбачали майбутніх будівників комунізму, які повинні знати політичний курс своєї держави.

Попри надмірну заідеологізованість, безперечно, позитивними аспектами дитячої періодики можна назвати кілька моментів. Передусім велику роль було відведено морально-виховній функції періодичних видань для дітей і підлітків в УРСР. Вони формували загальнолюдські цінності: добро, справедливість, чесність, повагу до старших, здатність захистити слабшого за себе. Дітей вчили любити свою Батьківщину, наголошували на важливості взаємодопомоги. Дещо спірним здається конструювання родинних стосунків. З одного боку, дітей вчили любити свою родину, а з іншого – часто батьків зображували як щось застаріле, відстале й реакційне через те, що вони ще пам'ятали дореволюційне життя й могли звертатися до цих «контрреволюційних» практик виховання. Натомість на дітей покладалися обов'язки «перевиховання» старших членів своєї родини, адже вони легко сприймали все нове і вважалися природними союзниками соціалістичної влади. Показовою є стаття під назвою «Родители узнают пользу пионерской организации»², у якій йдеться про те, як важливо пояснити старшому поколінню про користь цього об'єднання. Тобто діти активно позиціонувались як представники всього нового та передового. Преса заохочувала дітей до самостійності (вміння обслуговувати себе в побуті), важливе місце було відведено для позашкільного дозвілля дітей (відвідування різноманітних гуртків та секцій). Досить часто на сторінках газет ми бачимо

¹ Юний Спартак– 1923. – №4. – С. 2.

² Юний Ленинец– 1924. – №40. – С. 3.

рубрики присвячені спорту, де схематично наведено варіанти ранкових гімнастичних вправ. Також не можна не відзначити високий рівень навчального компонента в періодиці. Окрему увагу приділяли значенню шкільної освіти. Часто траплялися гумористичні матеріали про тих, хто не встигає в навчанні. Таких дітей висміювали, націлюючи інших читачів на сумлінне виконання своїх обов'язків. Часто на шпальтах ми можемо побачити різноманітні логічні загадки та задачі, а також плани-схеми з конструювання різних моделей. Окремими рубриками постають рубрики з пізнавальною інформацією з різних галузей (фізика, географія, історія тощо). Досить показовими є тематичні розділи з назвою «Что почитать?». Так, наприклад, у часописі «Харківський Спартак» у 1923 році рекомендували звернути уваги на таких авторів як М.Горький, Д. Лондон, В.Гюго, А. Чехов¹.

1920-ті роки вважаються початком розквіту радянської дитячої періодици. У Харкові, Києві, Дніпропетровську, Артемівську, Полтаві, Сумах, Кам'янці-Подільському та інших містах з'являлися газети й журнали певного ідеологічного спрямування – спочатку спартаківські, потім піонерські («Більшовиченята», «Будь готов!», «Будь наготові», «Дитячих рух», «Діти Жовтня», «Друг дітей», «Жовтень», «Знання та праця», «Київський піонер», «На зміну», «Пионер Донбасса», «Піонерія», «Тук-тук», «Червоні квіти» та ін.). Активне створення журналів та газет пов'язано з поширенням та популяризацією піонерського руху. Цінним документом, що давав поштовх широкому розгортанню періодичної преси, була резолюція XIII з'їзду РКП(б) (1924) «О печати», яка підкреслювала необхідність «...розгорнути справу створення піонерської літератури, залучивши до неї Комсомол, партійні, професійні і радянські організації»².

За звання першої піонерської газети змагалися два видання: ленінградська «Ленинские искры» та харківська «Юный Спартак». На першості останньої наполягає В. Яковлев у своїй книзі «Рождение пионерской

¹ Юний Спартак– 1923. – №5. – С. 4.

² Басов Н. Ф. Пионерской периодической печати – 50 лет / Н. Ф. Басов // Начальная школа. – 1974. – № 8. – С. 25–28

организации имени В. И. Ленина»¹. Перший номер цієї газети виходить 15 грудня 1922 року, з ініціативи комсомольської організації. Це була щотижнева дитяча ілюстрована газета, орган Центральної і Харківської комісії з дитячого руху і Харківського міськкому «Юних спартаків» – перша газета дитячої комуністичної преси в Україні, популярність якої швидко зростала². Відомо, що організатором і першим редактором був В. Куличенко – один із основоположників журналістики для дітей.

З 1 вересня 1923 р. виходить щомісячний додаток до газети – «Красная звездочка» для дітей молодшого віку (від 6 до 9 років). Він містив багато інформації про розвиток дитячого руху в Україні. Це було перше періодичне видання для жовтень в Україні. 1924 р. газету «Юный спартак» було перейменовано на газету «Юный ленинец» – орган Харківського бюро комдитруху при ЦК ЛКСМУ. У першому номері редакція, звертаючись до читачів, задекларувала, що газета повинна стати тим міцним ланцюгом, який об'єднає піонерські загони не тільки міста та села, а й взагалі всіх піонерів України, СРСР та закордонних країн. До лютого 1925 року ця газета друкувалася виключно російською мовою, однак пізніше вийшла українською мовою для жителів сіл під назвою «Юний лєнінець», яку з третього номера було змінено на нову назву «На зміну».

Видання «Червоні квіти» було створено 1 жовтня 1923 році у Харкові. Воно підпорядковувалося Центральному бюро дитячого руху і Головсоцвиху Наркомосвіти УСРР. Це був двотижневий ілюстрований журнал для дітей шкільного віку, що виходив українською мовою. Редактором журналу став нарком освіти УСРР В. Затонський. Дописувачами журналу були піонери, школярі, педагоги, видатні українські письменники та поети. На сторінках видання публікувалися твори діячів культури, наприклад, А. Головка, І. Сенченка, В. Сосюри, П. Тичини, В. Чередниченка.

¹ Басов Н. Ф. Источники исследования истории детского коммунистического движения и создания пионерской организации (1917-1924).

² Журавський А. Дитячій пресі України – 10 років / А. Журавський // Дитячий рух. – 1932. – № 21. – С. 34–37

Майже одночасно подібний журнал «Октябрьские всходы» (1924, Харків) вийшов російською мовою. Це двотижневє ілюстроване видання для дітей шкільного віку випускалося під керівництвом Головоцвиху Народного комісаріату освіти України. У журналі «Октябрьские всходы» існували постійні рубрики та сторінки, які з номера в номер заповнювалися відповідним матеріалом: «Детское движение», «Наука и жизнь», «Беседы о чтении», «Наша связь», «Что я видел», «Календарь природы», «Почтовый ящик» та ін. Як правило, кожний номер починався з провідної статті політичного характеру («Капитализм будет уничтожен!», «Страшное десятилетие», «Международная детская неделя», «Пионер – всем ребятам пример», «Пять лет КИМа», «Февральские дни», «Ленинский набор», «Великий смотр» та ін.). Зміцнилася піонерорганізація, це сприяло поширенню піонерської преси. Разом із двома газетами та двома журналами центру з'явилися додатки до комсомольських або партійних газет: «Більшовиченята» при «Молодому більшовику» в Києві, «Будь наготові» при Дніпропетровській газеті «Звезда»¹. Надалі стрімко відкриваються видавництва та створюються нові газети й журнали для юної аудиторії. Держава охоче фінансувала ці проєкти, адже обрані інструменти впливу були надзвичайно ефективні. Як приклад можемо навести такі видання: «Друг детей» (1925, Харків), «Жовтень» (1928, Харків), «Тук-тук» (1929, Харків), «Знання та праця» (1929, Харків), «На роботі» (1930, Харків) та інші.

Окрему групу видань становить молодіжна періодика 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., зокрема журнали «Знання» («Знание») (1923, Харків), «Червоний шлях» (1923, Харків), «Юношеское движение» (1923, Харків), «Молодий більшовик» (1925, Харків), «Молодняк» (1927, Харків) та ін., сторінки яких відображали роботу комсомольців у різних регіонах держави. Одному з перших та цікавих періодів розвитку КСМУ був присвячений журнал «Юношеское движение» (1923, Харків). На його сторінках публікувалися спогади організаторів, різні документи й матеріали з історії юнацького руху в

¹ Зябкин В. Е. Педагогические журналы в становлении советской трудовой школы : монография / В. Е. Зябкин. – Киев – Одесса : Гол. изд-во издат. объедин. «Вища школа», 1987. – 104 с.

Україні. Кожен окремий номер присвячували певному етапу чи факту з історії руху. Це надавало журналу закінченості й сприяло активному використанню його матеріалів¹.

Можна зробити висновок, що 1920-ті роки характерні великим розмаїттям періодичних видань для дітей та підлітків. Перше місце за кількістю видань посідає Харків. Характерним є те, що часто назви різних газет і журналів були досить схожими між собою, до того ж в назві видання майже завжди використовувалися популярні на той час терміни («піонер», «жовтень», «ленінець»).

Важливо звернутися безпосередньо до змісту періодичних видань для дітей і підлітків в УРСР, для того, щоб проаналізувати, як саме описували в них такі важливі державні кампанії як українізація, перехід до НЕПу, ліквідація неписьменності, болісне питання голоду 1922-1923 років, антирелігійна боротьба. Окремий інтерес становить те, як було висвітлено на шпальтах газет утворення СРСР, як зображувалась партійна верхівка у цих джерелах, який курс у зовнішній політиці був у 1920-ті роки.

Обов'язковим вважалося вміщення до газет чи журналів інформації про з'їзди партій, результати роботи. Свідченням цього є текст у межах рубрики «Важнейшие события» (підрозділ про Радянські республіки) про XII з'їзд партії, на якому вперше буде відсутній В. Ленін². В юнацькій газеті «Червоний юнак» 1924 року вміщено доповідь голови Раднаркому В.Чубара про успіхи в розвитку транспорту, сільського господарства і торгівлі. Такі матеріали зазвичай супроводжувалися портретом чиновника.³ Часто можна ознайомитися з рішеннями пленумів та текстами постанов, декретів тощо. Висвітлювалося питання прийняття Конституції: «Сейчас к Москве закончилась сессия (заседание) Центрального Исполнительного Комитета СССР, на которой утверждался конституция (главный, основной закон) Союза

¹ Холмов М. И. Становления советской журналистики для детей: монографія / М. И. Холмов. – Л. : Издательство Ленинградского университета, 1983. – 209 с.

² Юний Спартак– 1923. – №8. – С. 1.

³ Червоний Юнак – 1924. – №3. – С. 1.

Социалистических Советских Республик»¹. Досить суттєвим є питання про те, як тогочасні видання писали про утворення СРСР та ставлення до цього процесу в різних республіках. На річницю вищезгаданої важливої події «Юний Спартак» згадував про це досить стисло і формально: «Каждая из этих Республик управляется самостоятельно, входя в Союз добровольно и подчиняясь в некоторых вопросах Союзному правительству»². Інколи з'їзду партії міг бути присвячений майже цілий номер дитячої газети, туди вміщували доповіді членів ВЦВК, часто разом з їхніми портретами. Провідною була стаття про результати з'їзду³. У 1925 році, під час святкування ухвалення Конституції 1923 року, в газеті «Молодой Пролетарий» про результати утворення СРСР писали так: «Каждый народ получил возможность стряхнуть с себя всю тяжесть старого национального ига и воспрянуть к новой возрожденной национальной жизни»⁴. Кожного разу під час згадок про ці події наголошували на добровільності вступу до Союзу та беззаперечних плюсах для республік, що увійшли до його складу.

Досить частими рубриками в пресі були короткі зведення про міжнародні новини, наприклад, «Важнейшие события» в харківській газеті «Юний Спартак». У 4 номері за 1923 рік траплялися такі заголовки: «Турция собирается воевать!», «Польша с Литвой тоже воюет», «Рабочих расстеливают»⁵. Загалом таке вкрай негативне зображення життя в капіталістичних країнах було характерним для радянської періодики протягом всього її існування. До того ж дискурс про знущення з робітничого класу за межами СРСР також постійно повторюваний.

Окреме місце посідає «мілітаризація» свідомості юних читачів: діти мали завжди пам'ятати, хто є ворогом, та бути готовими стати на захист своєї Батьківщини. Часто згадують визначні перемоги Червоної Армії, героїв революції та наголошують на необхідності посилення оборонно-військового

¹ Юний Спартак– 1923. – №14. – С. 1

² Юний Спартак– 1923. – №17. – С. 2

³ Юний Ленинец– 1924. – №20. – С. 1.

⁴ Молодой Пролетарий – 1925. – №151. – С. 1

⁵ Юний Спартак– 1923. – №17. – С. 1.

комплексу. Так, наприклад, намагалися тримати населення в певному напруженні і спонукали бути готовими до боротьби: «Сейчас Советская Россия ни с кем не воюет, но Красную армию нам все же надо укреплять, потому что буржуазия других стран никак не может примириться с тем, что у нас власть рабочих и может в любую минуту напасть на нас»¹. Має контраверсійний вигляд поєднання на одній сторінці матеріалу «Війна і ленінізм» (за статтею Г. Зінов'єва), у якій йдеться про жахи світової війни, та статті «Будь на поготові!», у фіналі якої ми бачимо такий заклик: «Виб'ємо зброю з рук прогнившого капіталу, роздушимо запродавців-гадів. Так будь же на поготові юначе!»². Досить показовою є замітка про приєднання Галичини до Польщі у 1923 році, у пресі це описували так: «Европейские государства (Англия, Франция и др.) передали Польше область Галицию, населенную украинцами. Население Галиции протестует против присоединения к Польше, которая беспощадно преследует украинцев»³. Також наочною є стаття за 1924 рік «Утиски українців», у якій йдеться про національний гніт українців (закриття шкіл, утиски української мови)⁴. Тобто ще на початку 1920-тих років починали формувати концепцію про братські народи та наголошували на необхідності «звільнення» всіх українців з-під гніту ворожих країн.

Досить часто в часописах згадували про партійну верхівку, підкреслюючи те, що вони є «друзями дітлахів» й постійно піклуються про молоде покоління. Не можна не помітити, як активно використовувався образ дитини задля піднесення іміджу влади. Так, наприклад, створюються статті про комунікацію влади з дітьми («Товарищ Раковский у спартаковцев»⁵, «Здоровье тов. Ленина»⁶, характерним є те, що питання про фізичний стан В. Леніна висвітлювалася з певною регулярністю, майже в кожному номері журналу «Юний Спартак» протягом 1923 року). Після його смерті майже у кожному

¹ Юний Спартак – 1923. – №4. – С. 2.

² Молодий більшовик – 1924. – №17. – С. 1.

³ Юний Спартак – 1923. – №7. – С. 1.

⁴ Червоний Юнак – 1924. – №16. – С. 1.

⁵ Юний Спартак – 1923. – №4. – С. 3.

⁶ Юний Спартак – 1923. – №6. – С. 1.

номері з'являлись некрологи або окремі статті, присвячені вождю. Так, наприклад, в лютневих номерах «Юного Ленінця» за 1924 рік, ми бачимо матеріали під назвою «В пам'ять об Ильиче»¹, «Чему учил Ленин»², «Тело Ленина сохранится. Его лицо можно видеть»³. Далі в газеті детально описується, майже похвилинно, церемонія поховання. Для емоційного навантаження вміщено скорботні вірші та спогади про лідера Комуністичної партії.

Партійна верхівка прагнула, щоб до антирелігійної кампанії були залучені не лише дорослі, а й діти. В газетах і журналах з'являються нові рубрики: «На религиозном фронте»⁴ та інші. У цьому випуску йшлося про необхідність передачі синагоги під робітничий клуб єврейської молоді, оскільки «Сейчас еврейский рабочий клуб имеет маленькое тесное помещение, а буржуазия ходит молиться в большую, светлую синагогу»⁵. На Донеччині ж колишні храми мали перетворити на школи та клуби, і, що характерно, у газеті наголошували на тому, що все це з ініціативи чи то єврейського студентства, чи шахтарів. На наступній сторінці йдеться про стосунки між робітниками та попами: «Попы всегда служат богачам, помогают им обманывать рабочих. Но рабочие не обращают внимания ни на попов, ни на бога, а борются со своими врагами. Долой поповские сказки!»⁶. Для боротьби з релігійним мисленням досить часто розміщують статті про створення світу з точки зору науки, розповідають про те, що богів вигадано було багато, але довести їхнє існування нікому не вдалося. У контексті антирелігійної пропаганди влада намагалася боротися з народними звичаями та традиціями, називаючи певні свята чи обряди такими, що суперечать комуністичній ідеології. Молоде покоління закликають «Щедрувати по-новому», використовуючи щедрівки для

¹ Юный Ленинец – 1924. – №4. – С. 1.

² Юный Ленинец – 1924. – №5. – С. 1.

³ Там само.

⁴ Юний Спартак – 1923. – №7. – С. 1.

⁵ Там само.

⁶ Юний Спартак – 1923. – №7. – С. 2.

поширення своєї пропаганди. Для цього необхідно «до форми старої щедрівки влить новий революційний зміст. Зробити щедрівку Червоною!»¹.

Здебільшого вважають, що проблема голоду 1921-1923 років з боку керівництва держави замовчувалася та приховувалася. Однак є поодинокі згадки про ці трагічні події в пресі для дітей і підлітків, зокрема в газеті «Червоний Юнак» у 1922 році. У цьому номері писали про голодуюче населення Поволжя, наголошували на необхідності допомоги: «Молодь Полтавщини, ти мусиш зробити так, щоб не один, а десятки вагонів хліба було відправлено до Поволжя!»². І це в той час, коли на цій же сторінці вказано про постраждалих від посухи полтавські повіти. У травні цього ж року вже писали про численні хвороби, від яких потерпає голодуюче населення Полтавщини («Пухнуть від голоду цілі сім'ї. Лютує цинга. Зареєстровано 20 випадків голодної смерті»³). У київській юнацькій газеті «Молодой пролетарій» (1922 р.) також вказано про факт голоду, однак знову була лише інформація про райони Поволжя та Самарську губернію⁴. Одними з винних у голоді виявилися попи, їх звинувачували у розкраданні майна, надмірному багатстві та небажанні допомагати голодуючим: «Сими днями, на ганку одної з Полтавських церков, знайдено мертву дитину, що загинула від голоду. А за дверима церкви, біля яких знайшли її, хороняться величезні цінності, що їх набуто за людську копійчину і які би змогли врятувати від голоду багато людей»⁵. Однак, в якому саме селі відбулася ця подія, не вказано, ім'я згаданих осіб також не наведені.

Окремим сюжетом у періодичному друці поставало питання боротьби з куркульством. Заклики до знищення цього «ворожого» соціального елемента були вміщені як і в дитячих газетах та журналах, так і в юнацькій пресі. Трапляються статті під назвою «Боротьба з куркулівською кабалою»⁶, у якій пояснюється, чому потрібно з ними боротися та про методи цієї боротьби. На

¹ Червоний Юнак – 1923. – №1. – С. 1.

² Червоний Юнак – 1922. – №1. – С. 2.

³ Червоний Юнак – 1922. – №3. – С. 3.

⁴ Молодой Пролетарий – 1922. – №28. – С. 3.

⁵ Червоний Юнак – 1922. – №3. – С. 2.

⁶ Червоний Юнак – 1922. – №6. – С. 3.

початку статті вказується декрет ВУЦВК, який легітимізує переслідування заможного селянства.

Перехід до нової економічної політики був важливою подією в історії СРСР та УРСР зокрема. Економічні проблеми тісно перепліталися з найважливішими питаннями політики, наприклад, ставлення до радянської влади. І через це потрібно було змінити державний курс. Початком цієї політики можна вважати рішення про заміну продрозверстки натуральним податком, прийняте на X з'їзді РКП (б) у березні 1921 р. Беззаперечно, такі суттєві зміни у суспільно-економічному житті населення не могли не відбитися на сторінках тогочасної преси. Так, наприклад, писали про переваги НЕПу перед «воєнним комунізмом» в юнацькій газеті: «Непосильним тягарем для сільського господарства була розкладка, і її замінено легшим для селянина і його господарства — продподатком...»¹. Окремо з'являються роз'яснювальні матеріали про користь і значення сільських кооперативів. Цікавим проявом пошвавлення ринкових відносин є розміщення рекламних оголошень на сторінках преси (переважно юнацької). Здебільшого в них йшлося про різні монопольні об'єднання та кооперативи, наприклад, «Фарфорфаянстрест», «Укркожтрест», «Пищетрест» тощо². Найчастіше такі публікації були розміщені на останній сторінці газети чи журналу.

Відомо, що політика коренізації була започаткована в квітні 1923 року на XII з'їзді РКП(б) у Москві. Вона передбачала 2 основні аспекти: залучення представників корінного населення радянських республік до керування на місцях; надання національним мовам офіційного статусу. Складовою частиною коренізації стала українізація. Процес українізації був започаткований декретом Ради народних комісарів УСРР від 27 липня 1923 року «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ»³, що передбачав перехід на українську мову викладання в навчальних закладах. Другий декрет,

¹ Червоний Юнак – 1922. – №5. – С. 5.

² Молодой Пролетарий – 1925. – №151. – С. 1

³ Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр / Рада Народних Комісарів УРСР. – Харків: Літо-друкарня "Книгоспілки", Нетеченська набер., 14, 1922. – 1147 с. – (Видання Народнього Комісаріату Юстиції. С.294.

ухвалений ВУЦВК і Раднаркомом УСРР 1 серпня 1923 року, «Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови»¹ зобов'язував запроваджувати українську мову на всіх щаблях державного управління. Після цього в пресі починають з'являтися настанови на обов'язкове вивчення української мови («Мы живем на Украине, где большинство населения (крестьяне) говорят на украинском языке. Царское правительство запрещало печатать украинские книги, говорить на украинском языке... Теперь Советская власть дает возможность каждому говорить и читать на его родном языке»²). Наприкінці 1924 року про українізацію пишуть так: «Сейчас разберем—нужен ли нам украинский язык! Кому слово? Я думаю, он для смычки с селом очень нужен, ведь на селе только по-украински и говорят. А вот скоро на Украине все будут на украинском языке говорить»³.

Таким чином, у ході дослідження періодичних видань для дітей і підлітків було проаналізовано цілий комплекс газет і журналів для дітей: 30 номерів газети «Юный Спартак» (Харків), в 1924 році видання змінило назву на «Юный Ленинец», проведено роботу з 17 номерами цієї газети. Розглянуто 20 номерів газети «Більшовиченя», 30 – загальносоюзного журналу «Мурзилка». Юнацька преса: досліджено 24 номери полтавської газети «Червоний Юнак» (Полтава), 17 випусків «Молодого Пролетария» та 36 – «Молодого більшовика» (Київ).

Передусім розглянуто причини виникнення радянської преси для дітей в УРСР, становище преси в цей час. Стає відомо, що в інформаційному просторі 1920-тих років утворився частковий вакуум, який необхідно було заповнити відповідно до державної ідеології. Задля кращого розуміння проблем розвитку й функціонування часописів для юних читачів наведено класифікацію видань. Перший поділ обумовлюється цільовим спрямуванням, залежить від читацької аудиторії (профспілкова, партійна, селянська, дитяча преса тощо).

¹ Збірник постанов та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1922-1923 рр / Рада Народних Комісарів УСРР. – Харків: Літо-друкарня "Книгоспілки", Нетеченська набер., 14, 1922. – 1147 с. – (Видання Народнього Комісаріату Юстиції. С.295.

² Юний Спартак – 1923. – №18. – С. 1.

³ Юний Ленинец – 1924. – №40. – С. 3.

Розрізняють видання також за територіальним принципом (всесоюзні, республіканські, крайові, міські газети й журнали). У цьому дослідженні опрацьовано як республіканські видання, так і загальносоюзні, оскільки вони були вкрай популярними на території УРСР.

З'ясовано, які державні органи займалися управлінням видавничою справою. Логічно, що Відділ друку та пропаганди, що опікувався пресою, був підпорядкований ВУЦВК. Пізніше контролем періодики займався Всеукрвидав (згодом отримав назву Державне видавництво України). Стає зрозуміло, що масовий друк знаходився під чітким контролем з боку держави. У дослідженні наведено характеристики і специфічні риси, які відрізняли газету від журналу, проаналізовано особливості кожного з цих видів преси. Окремо розглянуто мовне питання в дитячій періодиці 1920-тих років, особлива увага зосереджена на змінах, пов'язаних з проголошенням курсу на українізацію. Виявлено, що з 1924 року кількість україномовних часописів поступово зростає.

Досліджено основні функції, що виконували періодичні видання для дітей і підлітків: інформативна, навчальна, виховна, агітаційна та пропагандистська. Однак, попри майже тотальну заідеологізованість, не можна не сказати про безперечні позитивні аспекти преси. По-перше, формування загальнолюдських цінностей і орієнтирів (повага до дорослих, цінування дружби, важливість взаємодопомоги), а по-друге, просвітницька робота з дітьми і молоддю (наукові матеріали з фізики, астрономії, географії, логічні загадки і математичні задачі). Інколи агресивні пропагандистські гасла затьмарювали морально-етичні настанови, однак все ж таки не можна повністю нівелювати виховний елемент дитячої преси.

Можемо стверджувати, що в радянський період спостерігається певна схожість дорослої та дитячої преси. Досить часто редактори дозволяли вмістити до номера такі матеріали, що не відповідають віковим особливостям дитячої психіки (матеріали про війни, вбивства, доповіді партійних керівників тощо). Спостерігається схожість в оформленні, використанні схожих візуальних елементів (карикатури, портрети вождів, радянська символіка).

Мовностилістичне оформлення також збігається з газетами й журналами для дорослих, активно залучається «новояз», що став провідником до нової радянської повсякденності. Спільною рисою також можна назвати надзвичайно популярний робсількоріський рух, який в дитячій пресі відобразився у роботі так званих «ленкорів», «юнкорів», «пикорів».

Як зазначено вище, абсолютними лідерами в УРСР за кількістю дитячих та юнацьких часописів стали Харків та Київ, попри це видавнича справа також розвивалася і в інших містах: Полтава, Луганськ, Одеса, Чернігів. Протягом 1920-тих років з'являється велика кількість різноманітних газет і журналів для молоді.

Проаналізувавши зміст дитячої та юнацької преси 1920-тих років, можемо зробити висновок, що наповнення видань тотожне. Найчастіше повторюваними є рубрики про актуальні новини у світі та на території СРСР, вони виходили здебільшого під такими назвами: «Важнейшие события», «Останні новини», «За тиждень». Окремо в газетах розміщені тексти про громадську роботу «спартаків»/«ленінців»/«піонерів»/молоді («Чим ми займаємося?», «Работа ленинцев», «Жизнь рабочей молодежи»). Притаманною для кожного часопису є рубрика з листами від читачів («Что нам пишут?», «Ваші листи» тощо), поряд з цими зверненнями зазвичай є відповідь від редакції. Часто можна побачити й матеріали наукового спрямування («Наука і техніка»), математичні задачі, завдання на логіку, подекуди в номерах вміщені рекомендації стосовно літератури («Что почитать?», «Книжная полка»). Обов'язковими були роз'яснення щодо пропагандистських кампаній на шпальтах навіть дитячих газет та агітація до участі в них.

РОЗДІЛ 3. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В УРСР У 1930-ТІ РОКИ

Періодичний друк в УРСР протягом 1930-тих років формувався як всеохопний та масштабний інструмент комунікації між державою та радянським суспільством. У цей період з'являлися характерні правила виробництва, оформлення й наповнення преси, до того ж утверджувалися вимоги до неї, окреслювалися чіткі завдання, які мають виконувати газети і журнали. Не менш цікавим, а, можливо, навіть і більш показовим, є процес закріплення певного формату дитячих і підліткових видань протягом зазначеного періоду. Для нас важливо простежити, які нововведення були в змісті газет і журналів, специфіку оформлення та вміщення матеріалів, а також виокремити особливі риси тогочасної преси для юних читачів.

Основним обов'язком, що було покладено на пресу в УРСР, яка на момент середини 1930-тих років вже була сформована як дитяча література нового зразка, можна вважати виховання нового покоління. Керівництво держави прагнуло інтегрувати нові концепції («радянська людина») та нові стратегії поведінки (введення понять про «комуністичну етику», «комуністичну мораль»). Поступово періодика стає посібником, який навчає людину, як їй поводитися, про що думати та як діяти. Важливо зауважити, що в зазначений період закріплюється тенденція, відповідно до якої преса посідає першість серед інших засобів інформації (що зовсім і не дивно, адже це найдоступніший засіб масової комунікації). За словами Д. Фора, нові засоби масової інформації «вперше стали невіддільною частиною повсякденного життя»¹.

Бажання радянської влади охопити всі сторони суспільного життя, контролювати свідомість своїх громадян безпосередньо вплинуло на ставлення до юного покоління, яке мало стати будівником комунізму та працювати на

¹ Фор Д. Сергей Третьяков: Факт // Формальный метод: Антология русского модернизма / Под ред. С. А. Ушакина. Екатеринбург; Москва: Кабинетный ученый, 2016. Т. 2: Материалы. С. 183–198.

благо Батьківщини. Саме тому дитину привчали до постійної та незримой присутності авторитетного «голосу», що керував нею та спрямовував. Він розповсюджував свій вплив не тільки через громадські організації, що формуються (піонерський рух, комсомол і т. д.), а й через друк. Ведення цього «діалогу» мало ознайомити маленького читача з голосом влади (будь-яке офіційне видання було його відлунням), сформувати довіру до нього, натренувати сприйняття особливої інтонації, з якою держава зверталася до громадян. Відносини між державою (яка використовувала для цього пресу) та громадянами можна писати як суб'єкт-об'єктні. Тобто людина вважалася лише об'єктом впливу, поглиначем інформації.

Центральними органами Всесоюзної піонерської організації стають журнали: для підлітків — «Пионер» та «Костёр», для дітей, дошкільнят та молодших школярів — «Мурзилка»; методичний журнал «Вожатый»; профільні (або спеціалізовані) журнали з інтересів «Юный художник», «Юный техник», «Юный натуралист». Кожна союзна республіка мала свій друк для дітей поряд з центральними періодичними виданнями¹. У листопаді 1933р. на базі дитячого сектору видавництва «Молодий більшовик» було створено Дитяче видавництво. У 1934р. ЦК КП(б)У констатував, що «організація спеціального дитячого видавництва позначилась на збільшенні видань дитячої літератури та поліпшенні її якості» (за час його роботи з 1.12.1933р. випущено 41 назву)². Згідно з рішенням ЦК в кінці 1936р. видавництво дитячої літератури перевели з Харкова до Києва. План «Дитвидаву» після виходу журналів на 1937р. включав 6 назв («Піонерія», «Жовтень» (Тук-Тук), «Весела бригада», «Знання та праця», «Ленинские всходы», «Юний натураліст»)³.

Представлені часописи виходили друком у період становлення та активного функціонування радянської тоталітарної системи, тоді, коли

¹ Головин Ю. А., Зарахович И. С., Коханая О. Е. Отечественные средства массовой информации для детей : учеб. пособие. Кн. 1. М. 2011. 170 с.

² Книга и книжное дело в Украинской ССР: Сб. док. и мат. 1917-1941 гг. Київ: «Наукова думка», 1985. 478с.

³ Книга і друкарство на Україні / Заред. П.М.Попова. Київ: Наук. думка, 1965. 315с.

політична ідеологія превалювала в усіх сферах суспільного життя. Однак, незважаючи на чіткий ідеологічний контекст, у виданнях висвітлено ключові події радянської доби, що допомагає сформувати уявлення про тогочасну дитину, її виховання та світ, у якому вона зростала. На сторінках часописів розміщено матеріали про суспільно-політичне, громадське і культурне життя, про діяльність дитячих організацій, освітньо-виховний процес, проведення дозвілля; висвітлено новини науки й техніки, практичні поради школярам, відомості про події за кордоном, історичні екскурси, біографічні публікації, рецензії на книги тощо. Окрім того, у журналах представлено казки, вірші, оповідання відомих поетів та письменників, зокрема В. Винниченка, О. Донченка, Н. Забіли, О. Іваненко, М. Коцюбинського, В. Сосюри, П. Тичини, М. Трублаїні, Лесі Українки, І. Франка, Т. Шевченка та багатьох інших.

Однією з визначальних ознак тоталітарної держави є глибоко укорінена цензура, відповідно в УРСР існувала велика кількість спеціальних партійно-державних органів та інституцій для контролю над пресою. Наприклад, сектор літконтролю при НКО, Головліт, Укрголовліт, Комітет у справах друку. Їхнім головним завданням було здійснення ідеологічного контролю. До того ж вони займалися просуванням державних програм, розповсюджували й впроваджували постанови та інструкції для видавничої галузі.

Показовою є подія, що відбулася у 1937 році у Дитвидавві. Після перевірки складу співробітників видавництва дитячої літератури «комісією по чистці» ЦК КП(б)У та Об'єднаною таємною частиною видавництв НКО УСРР директора «Дитвидаву» Р.К.Барун було звинувачено у зв'язках з контрреволюціонерами, «приступно-ліберальному» ставленні до підбору кадрів, залученні до роботи у видавництві контрреволюційної групи авторів, і зрештою звільнено з роботи та виключено з партії. Також було ухвалено рішення про негайне укріплення апарату комуністами та заміну частини працівників. Трагічною сторінкою в історії дитячої преси став розстріл у 1937 році Миколи Олейнікова, який був редактором таких чудових видань як «Чиж» і «Ёж», а його унікальний і багатий на ілюстрації журнал «Сверчок» після

виходу п'ятого випуску був розкритикований за «наклепи» та «шкідництво» й закритий¹. Надалі на видавців і авторів за найменші, справжні або уявні, відхилення від настанов чекало не лише звільнення з роботи та виключення з партії, а й ув'язнення або заслання, можливо, й розстріли².

Однією з найголовніших функцій періодичних видань для дітей і підлітків в УРСР стала ідеологічна. Безупинне оспівування переваг життя в Радянському Союзі є лейтмотивом чи не кожного випуску. На дітей покладається важливий обов'язок розбудови першої у світі соціалістичної держави, а для цього їх необхідно познайомити з ідеєю революції, її учасниками та здобутками. Для утвердження нового світогляду використовували зрозумілі для дітей форми: гасла, заклики, звернення, плакати, карикатури та безліч візуального матеріалу.

Виховна функція (часто поєднувалась з ідеологічною) була не менш важливою для виховання нового покоління. Часто для цього використовували образи героїв з реального життя, які повинні були стати новими взірцями для молоді. Так, наприклад, на сторінках газет ми можемо побачити епізоди з життя революціонерів, учасників Громадянської війни, батьків і дідів, молодих сучасників, ровесників піонерів, оспівування їхньої самопожертви та мужності. Тобто виникають нові комуністичні ідеали, моральні орієнтири в колективному вихованні та самовихованні.

Окремим важливим елементом періодики для дітей стали матеріали про вождів СРСР, насамперед В.І. Леніна та Й.В.Сталіна. Проаналізувавши пресу 1920-тих років, ми зрозуміли, що образ В. І. Леніна трапляється досить часто, велику увагу приділено конструюванню цього образу. Після 1924 року Леніна перетворюють у напівміфічного досконалого героя, який стає взірцем і прикладом для наслідування. Про його смерть на сторінках дитячих журналів на той час писали постійно, а фото тіла Леніна, що лежить у труні, регулярно

¹ Штейнер Е. С. Что такое хорошо. Идеология и искусство в раннесоветской детской книге. М.: Новое литературное обозрение, 2019. 384 с.

² Молоткіна В. Видавництво дитячої літератури в контексті політичного розвитку України в 1930-і рр. *Scientific notes on Ukrainian history*, (45), 40-49. 2019 р.

з'являлося у дитячих журналах. Найчастіше матеріали про «вождя» друкувалися у січневих номерах, присвячених роковинам його смерті. Це чи не єдиний випадок, коли представник радянської влади зображувався в позитивному світлі протягом багатьох десятиліть. Переважна ж більшість швидко зникали (або навіть активно критикувались) після зміни політичного курсу, початку якоїсь репресивної кампанії або приходу до влади нового Генерального Секретаря.

Із середини 1930-тих років став поступово окреслюватися новий герой і захисник всієї радянської малечі — Й.В. Сталін. На думку М. Тумаркіна: «¹До 1934 р. ідеалізований образ Леніна зайняв почесне місце в історії, виконуючи роль священного предка, тоді як культ Сталіна висунувся в радянському політичному ритуалі на чільне місце»². Приклади того, як формувався культ особистості, можна знайти у випусках дитячої преси, а саме в таких журналах як «Ёж» та «Чиж» (розраховані на піонерів та молодших школярів). Тут ми бачимо, як вибудовують зв'язок між двома вождями, яким вірним учнем і послідовником Леніна став Йосип Віссаріонович. Починають з'являтися казки, оповідання, вірші, де останній є головним героєм. Наприклад, в оповіданнях «В гостях у Сталина»³ і «Как я познакомилась с товарищем Сталиным»⁴ та в кількох ілюстраціях, які дуже показові. Проаналізувавши їх, можемо виділити таку закономірність: товариш Сталін зазвичай не інтегрований у колектив, майже завжди зображується окремо від інших людей. На них він або спостерігає за оточенням з трибуни, або виступає в Кремлі. Також нерідко це міг бути портрет. Характерною рисою також можна назвати навмисне зображення вождя значно більшим від інших героїв ілюстрації, це додатково нагадувало про його авторитет і могутність. Видання таким чином прищеплювали довіру до чинної влади, відданість їй та прагнули викликати захоплення керівниками держави.

² Тумаркин Н. Ленин жив!: Культ Ленина в Советской России. СПб.: Акад. проект, 1997. С. 234

³ Раскова М. В гостях у Сталина // Чиж. 1939. № 5. С. 2–6

⁴ Варшавская Л. Как я познакомилась с товарищем Сталиным // Чиж. 1939. № 11–12. С. 1–2

Протягом 1930-тих років в УСРР намагалися активно призвичаїти населення до нових соціальних практик, замінити старі традиції та світоглядні орієнтири на нові соціалістичні звички. Насамперед, це видно за тим, наскільки велику увагу журнал приділяв пропаганді нових радянських свят: Дню Червоної Армії, 1 Травня, річниці Великого Жовтня. Вони мали компенсувати відібрані церковні свята, які українці шанували та відзначали з року в рік. Часто у випусках пояснювали, на честь чого те чи інше свято, як потрібно організовувати дозвілля в цей день. Прихильників старих звичаїв часто відкрито засуджували та критикували. На дітей покладался обов'язок перевиховати старших членів сім'ї, які могли пам'ятати дореволюційні традиції. Часто святкові номери журналів помітно «червоніли», були більш рясно оформлені, щоб відповідати рівню урочистості події, якій були присвячені. Також періодично журнал розповідав про нові соціально корисні практики: суботники, соцзмагання, збір вторинної сировини.

Ще одним проявом ідеологічного впливу стала антирелігійна пропаганда, початок її впровадження ми простежили у розділі, присвяченому періодиці, що виходила друком у 1920-ті роки. Радянська політика атеїзму, методи й засоби інтегрування в суспільну свідомість атеїстичних цінностей і постулатів яскраво простежуються на сторінках газет і журналів навіть для школярів початкової школи. У цьому контексті для нас є цікавою Постанова ВЦВК і РНК СРСР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання» та зміни до Конституції УСРР. Вони розширювали трактування поняття «антидержавна діяльність» стосовно духовенства та вірян і різко обмежували діяльність релігійних громад. Відтепер були заборонені проведення богослужінь та культових дій поза межами молитовних будинків, здійснення релігійними громадами благодійної діяльності, надання в приватному порядку релігійних знань тощо¹. На середину 1930-тих років стає зрозумілим, що віряни і духовенство опинилися поза радянським суспільством. Лише в 1937 р. в Україні за неповною інформацією

¹ Конституція (Основний закон) УСРР // Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1929. – С. 515.

органами державної безпеки було репресовано 3970 осіб за звинуваченням у «церковній та сектантській контрреволюції»¹.

Для боротьби з релігійним мисленням та викоріненням цього явища був створений журнал «Юные безбожники» (1931-1933 рр.). Редактори видання часто наголошували на тому, що духовенство і церква є інструментом в руках класових ворогів. Релігійні обряди, таїнства та дива пояснювалися, як обман та вигадка, інструментом з розвінчання цих «міфів» були статті, які описували явища та процеси з наукової точки зору. Цей журнал характеризувався різноманітною інформацією: від історії релігії та атеїзму, природознавства, техніки до атеїстичного руху серед юнацтва в СРСР та за кордоном.² Проаналізувавши зміст декількох випусків цього видання, можемо класифікувати методи «антитеїстичної» агітації. Перший спосіб – це прихована критика релігії, яка була вмонтована в художні літературні твори. Узявши за приклад головних героїв оповідань, читачів привчали, що релігійні ідеї - нелогічні та навіть шкідливі. Другий метод - апелювання до наукових пояснень того чи іншого явища. До того ж існувала практика залучення школярів до роботи з громадськістю, наприклад, давалися різні методичні рекомендації щодо організації боротьби з вірою в чудеса як частини антирелігійної пропаганди в школі, сім'ї та селі. Це здійснювалося за допомогою організації позакласних заходів та зібрань для людей старшого віку, а також поширення плакатів і брошур.

Антирелігійна діяльність юнацтва не обмежувалася розмовами з вірянами. Наприклад, у журнальних статтях доводили, що релігія завдає шкоди здоров'ю дитини: «небилиці про чудеса», пекло та інше позначаються на вразливих дітях, що веде до порушення сну та неврозів. Тому журнал пропагував здоровий спосіб життя, наголошував на необхідності дотримання санітарних правил та виконанні зарядки кожного ранку³. Юні безбожники мали

¹ Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. іст. журнал. – 2001. – № 2. – С. 84.

² Шевченко В.А. Юные безбожники против пионеров. - М., 2009.

³ Сегал А. Зимняя зарядка // Юные безбожники. - 1932. - № 9. - С. 22–24.

стверджувати культ науки на противагу вірі в чудеса. Для боротьби зі знахарством та чаклунством серед них організовувалися кампанії з вивчення та збирання лікарських трав¹.

Важливим елементом періодичних видань для дітей і підлітків є організаційна функція. Приклади цього ми вже бачили раніше, для радянської влади було важливим сформувати новий спосіб життя, який би відповідав комуністичній ідеології, для своїх городян. Особливу увагу приділяли впровадженню колективних форм роботи й дозвілля. У журналах і газетах часто вміщували матеріали про необхідність проведення суботників, самоорганізацію різноманітних гуртків, роботу в школі або сусідніх виробництвах. Кожен був зобов'язаний брати участь у суспільно корисних проєктах, таким чином об'єднувалися мільйони піонерів всього Радянського Союзу. Засоби масової інформації та пропаганди на вимоги партійного керівництва сприяли успішній реалізації соціально-економічних програм, піднесенню трудової та суспільно-політичної активності громадян, їхньої ідейної свідомості для виконання поставлених завдань, неухильного піднесення народного господарства й соціалістичної культури.

Якщо взяти до уваги історичне тло, то 1930-ті роки були вкрай насиченими різними, переважно трагічними подіями. Очевидно, що зміни в політичному курсі, впровадження державних компаній, боротьба з антидержавними елементами відбивалися на сторінках преси. Простежується стрімка «мілітаризація» суспільної свідомості, особливо з середини 1930-тих років. Під цим терміном ми розуміємо різноманітні аспекти репрезентації воєнної теми та образу ворога на шпальтах періодики для юного покоління. Ці елементи вбудовувалися в офіційний наратив, з'являлися в партійно-урядових документах, проникали в художні тексти та повторювалися у промовах самих піонерів. Молодих людей активно готували до початку збройної боротьби. Однак образ ворога був динамічним: якщо у 1920-ті роки найбільшим злом були капіталістичні країни, у середині 1930-тих років активно боролися з

¹ Мансвєтов В. За сбор лекарственных трав и растений // Юные безбожники. - 1931. - № 3-4. - С. 32-34

внутрішніми ворогами, то після початку Другої Світової війни, очевидно, що всі випуски були присвячені мобілізації суспільства для знищення нацистів.

Військово-патріотичне виховання підігрівалося сформованим культом героя Громадянської війни. Хлопці 1920–1930-х років відчували заздрість до бійців, яким пощастило воювати проти «білих» за щасливе майбутнє радянської держави. Партійне керівництво, за допомогою преси, активно підтримувало таку тенденцію. Дітям пропонувалися книги, кінофільми та журнали, присвячені подвигам їхніх вигаданих ровесників, які, попри юний вік, керували загонами та вигравали битви.

Творці журналів орієнтувалися не лише на досвід Громадянської війни. Часто у випусках журналів вони апелювали до минулих перемог і здобутків дореволюційної Росії. Цей феномен досить показовий, адже у 1920-тих роках наявність таких матеріалів в радянській пресі було важко уявити, однак пізніше відбувається поступове повернення до імперського дискурсу, що пов'язано зі створенням тимчасової дистанції, за якої вся світова та вітчизняна історія ділиться на «до» і «після» 1917 року. Влучним прикладом для такої тенденції виступає оповідання «Полтава», у якому описуються події Північної війни та становлення російської армії під керівництвом Петра I¹. Крім цього, з середини 1930-х років з більшою ретельністю висвітлюються інші теми: засилля шпигунів і зрадників у СРСР, швидкий початок нової імперіалістичної війни.

Новим поштовхом для посилення «мілітаризації» стала Громадянська війна в Іспанії (1936-1939 рр.). Після цього ми бачимо на сторінках дитячих газет звернення іспанських комуністів, листи солдатських дітей до своїх батьків, розповіді про мужність іспанських солдатів та підлість фашистів та бунтівників, які намагалися повалити республіканський режим. Війна в Іспанії розглядалася насамперед як ідеологічна війна, як зіткнення прогресивних сил, провідну роль серед яких відігравав Радянський Союз, з фашизмом. Прикладом є твір Андрія Некрасова «Советский флаг», який був вміщений у журналі

¹ Шторм Г. Полтава // Пионер. 1939. № 6. С. 38.

«Пионер». У ньому розповідається про зіткнення іспанських фашистів із радянськими моряками¹.

У цей час посилюється тема боротьби з внутрішніми ворогами, так званими троцькістами, зинов'євцями, бухаринцями. Якщо до цього ми могли побачити їхні портрети, статті з присвятою цим діячам, то з середини 1930-тих з'являються нищівні матеріали про згаданих особистостей. Закріплюється уявлення про те, що країну з усіх боків оточують вороги, з якими необхідно безжально боротися, щоб вони разом зі своїми лідерами не зробили першого кроку та не почали розвалювати країну зсередини. Почуття пильності та підозрілості виховували навіть в дітях та підлітках. Дев'ятий номер журналу «Пионер» за 1936 починається статтею, де Троцький, Зінов'єв та Каменєв представлені як вбивці Кірова, зрадники Батьківщини². Стаття про політичне вбивство на сторінках дитячої преси має досить дивний вигляд. Однак такий епізод викликає значний дослідницький інтерес, адже стає зрозумілим, наскільки всеохопною була комуністична пропаганда та на яких темах вона могла спекулювати, використовуючи зовсім юну аудиторію. Крім цього, активно пропагувалась політика розкуркулення, юних читачів закликали боротися з такими «ворожими елементами». Яскравим прикладом може слугувати замітка від редакції журналу «Дитячий рух», яка влітку 1933 р. звернулася до комсомольців, ватажків піонерів із закликом: «на прикладах юних героїв Миті Гордієнка, Микити Сліпка й інших піонерів, що показали себе героями в боротьбі з ворогами колгоспної власності, що відважно стерегли колгоспне добро і затримували злодіїв – куркулів, виховуйте юними більшовиками й ваших піонерів»³.

Традиційна критика капіталістичних країн простежується й у 1930-ті роки. Основні «звинувачення», які ми бачимо на сторінках періодики, це - пригнічення робітничого класу, важкі умови праці та експлуатація. Крім вищеперерахованого, клішованим є образ «буржуя», який заради власної

¹ Некрасов А. Советский флаг // Пионер. 1937. № 3. С. 76–80.

² Змея раздавлена // Пионер. 1936. № 9. С. 4–5.

³ Юні дозорці більшовицького врожаю // Дитячий рух. – 1933. – №11. – С.5

наживи розлучає сім'ю, виснажує дітей на роботі, даючи їм таку ж важку роботу, що й дорослим¹.

Цікаво простежити, як вибудовувалося ставлення до Німеччини наприкінці 1930-тих років. Дискурс щодо цієї країни цілком залежав від рівня дипломатичних зв'язків з Радянським Союзом. Для влучного ілюстрування відносин між СРСР та Третім рейхом можна навести фрагменти статті, опублікованої в третьому номері журналу «Піонер» за 1937 рік під назвою: «Чи існують вищі та нижчі людські раси?». У ній ми бачимо різке засудження політики Гітлера та його прибічників, роз'яснення, чому переконання, вміщені в заголовку, є хибними: «Кто лучше и умнее: немцы или англичане, русские или евреи, грузины или итальянцы, индейцы или французы?...Какой народ лучше и какой хуже — глупый и нелепый вопрос! Но есть сейчас страна, где этот вопрос разбирается всерьез и где выдумана даже целая «наука»... о высших и низших людях! Эта страна — фашистская Германия...Фашисты — самые зверские враги рабочего класса. Они больше всего заинтересованы в том, чтобы посеять рознь среди рабочих»². Однак після підписання пакту Молотова-Ріббентропа радянське керівництво вимушене було швидко згортати антинацистську пропаганду. До самого нападу нацистської Німеччини на Радянський Союз сталінське керівництво докладало усіх зусиль, щоб запевнити населення в неухильному дотриманні пакту про ненапад СРСР і Німеччини, попри атмосферу очікування війни між державами. Офіційні засоби масової інформації пропагували дружні стосунки з Німеччиною. Вилучалась і заборонялась уся антифашистська література.

Продовжуючи тему «мілітаризації» дитячої періодики, ми зацікавилися фрагментом листа піонерів, що був вміщений на сторінках «Пионерской правды» від 24 січня 1937-го року, до загону імені Серго Орджонікідзе: «Нехай до двадцятиріччя радянської влади на грудях у кожного піонера та піонерки засяють три оборонні значки. Цим ми доведемо, що, люблячи свою

¹ Зорче, товарищи! // Пионер. 1937. № 5. С. 5

² Биховский А. М. Вказаний твір / Піонерія. – 1937. – №2. – С.31;

Батьківщину, кожен з нас готується хоробро і безоглядно захищати її»¹. І вже 1938 р. газета звертається до піонерів усіх республік: «Вчися обороняти свою Батьківщину!» та публікує знімок хлопців з нагрудними оборонними значками ГТО: «Будь готовий до праці та оборони», «Будь готовий до санітарної оборони», «Будь готовий до протиповітряної оборони», «Ворошилівський стрілець» та «Ворошилівський вершник». Заклик виявився своєчасним: невдовзі, у роки Вітчизняної війни, діти допомагали дорослим.

Тенденція листування читачів з редакцією зберігається і у 1930-ті роки. Характерними є «правильність», точність викладу думок. Оформлення та стиль мови – тотожні в кожному листі. Виробляється певна манера письма, яка поширюється серед дітей всього Радянського Союзу. Діти ретельно описують, звідки й з якою метою вони пишуть. Таким чином читачів спонукали користуватися загальноприйнятим варіантом літературної російської мови, ним мали послуговуватися діти. Нав'язування однієї норми мови відбувалося в рамках процесу декоренізації, за якого російська мова поставала офіційною мовою СРСР, а російський народ – титульною нацією, що підтримує єдність держави. Робимо припущення, що кореспонденцію ретельно відбирали та редагували, адже неможливо простежити в ній жодне інакодумство чи альтернативні думки. Таким чином листи дітей є одночасно і творчістю дітей, і продуктом пропаганди, оскільки серед них відбиралися найбільш «правильні» чи «нейтральні» (якщо ми говоримо про початок 1930-х років), вносилися правки в мову, стилістику, орфографію, це може свідчити про їхню редактуру.

На момент 1930-тих років держава контролювала не лише суспільно-політичну ситуацію всередині країни, а й приватне життя своїх громадян. Саме тому партія встановлювала норми в гендерних стосунках та нормах виховання молоді, виходячи з усталених переконань. Якщо порівнювати 1920-ті, 1930-ті та 1940 роки, то можна зробити висновок, що політика щодо сім'ї помітно змінювалась. 1930-ті роки вважаються періодом «великого відступу» від

¹ Пионерская правда. 1937. № 1. С.3

революційної політики стосовно сім'ї, повернення консервативних норм¹. Протягом 1930-1940-х років більшість з ухвалених раніше законодавчих актів було скасовано. У цей час закривали жіночі відділи та багато жіночих журналів, до кінця 1930-х у всьому СРСР ліквідували трудові комуни, а в 1936 р. ЦВК видала постанову про заборону та криміналізацію абортів.

Експерименти в галузі гендеру відбувалися також і у сфері дитячої ігрової культури, наприклад, у 1930-х роках, коли реалізація рівності статей відбувалася через використання ляльок в іграх хлопчиків у дитячих садках Народного комісаріату освіти². Безперечний інтерес для аналізу політики нової держави становлять настільні ігри, які стали додатками до дитячих періодичних видань і набули широкого поширення через доступність для масового читача. Більшість подібних ігор мала ідеологічну або індустріальну спрямованість, виражену вже в самих назвах: «Революція», «Червоні та білі», «Електрифікація», «Дамо сировину заводам», «Подорож на аероплані СРСР» та ін. Також трапляються ігри гігієнічного змісту, такі як «За здоровий побут», «Нова гігієнічна гра». Нові тенденції в педагогіці, ґрунтуючись на принципі «знання-навички», внесли значний дидактичний та утилітарний компонент до дитячих періодичних видань. Також варто відзначити, що в більшості популярних на той момент історіях вже з середини 1930-тих років панувала тема війни, зброї та спорту, а серед персонажів переважали образи хлопчиків, жіночі ж відігравали другорядну роль, виражалися в ролі матері або бабусі.

Поступово мілітаризація життя та тісне зіткнення з військовою дійсністю робили гру «у війну» однією з найулюбленіших дитячих ігор цього часу, у неї однаково захоплено починали грати як хлопчики, так і дівчатка. Поступово ці «військові» ігри виявилися чітко вбудованими в сюжетно-рольовий радянський ігровий канон з усіма властивими йому ціннісними установками та

¹ Здравомыслова Е., Темкина А. Кризис маскулинности в позднесоветском дискурсе // О муже (N) ственности: Сб. статей / Сост. С. М. Ушакин: НЛО, 2002. С. 432–435.

² Костюхина М. Записки куклы. Модное воспитание в литературе для девиц конца XVIII – начала XX века. М.: Новое литературное обозрение, 2017. 304 с.

предметними атрибутами¹. Такі ігри стали невіддільною частиною радянських виховних практик. Це залишило відбиток і в діяльності піонерської організації з її військово-політичною ідеологією, символами, ритуалами та атрибутами. Вивчення змісту журналу «Дитяча іграшка» дозволяє стверджувати, що воєнна складова мала величезне значення у вихованні молодого покоління, висвітлювала прагнення держави мілітаризувати його свідомість. Практично в кожному випуску зазначеного видання можна знайти зразки військових іграшок – танки, літаки, зенітки, фігурки солдатів тощо².

Проаналізувавши періодичні видання для дітей і підлітків в УРСР, що виходили друком протягом 1930-тих років, можемо зробити висновок, що в цей період остаточно було розгорнуто мережу різних видавництв, періодика створювалась для будь-якого віку, поділялася за тематичним спрямуванням та вражала своїм великим тиражем. Популярність періодики була надзвичайною у зазначений період, держава робила все, щоб цей засіб масової інформації був доступним у кожному куточку великої держави. Особливу увагу партія приділяла юному читачу, майбутнім громадянам, що розбудовуватимуть комуністичну державу. Відбувалася справжня боротьба за їхні розум та свідомість, а преса стала головним інструментом для поширення пропаганди.

Якщо період 1920-тих років можна назвати добою експериментів та зародження радянської періодики, то пізніше це вже налагоджена машина комунікації держави з народом. Діти через газети й журнали звикали до голосу влади та його директивної інтонації. Такий підхід був важливим для керівництва, і, як наслідок, уже змалку люди звикали до зазначених методів дисципліни, у їхній свідомості формувалися відданість партії та країні. Голос влади спонукав слухати та коритися.

Розглянувши пресу 1930-тих років, ми зрозуміли, що основними функціями, покладеними на неї, можна вважати: ідеологічну, виховну та

¹ Сальникова А. Безглазая кукла и папин револьвер: ребенок в вещно-предметном мире раннесоветской эпохи // Теория моды. 2008. Вып. 8. С. 119–135

² Скубій, І. В. "Матеріальний світ дитинства та дитячі товари в радянському споживанні в 1920–1930-ті роки." Україна в XX столітті: культура, ідеологія, політика.–2017.–Вип 22 (2017): 152-163.

організаційну. Пропаганда була всебічною та масштабною, інколи зовсім прямою, а деколи вправно прихованою за іншим художніми образами. Періодика виконувала своє завдання зі створення «людини нового типу». Влада тримала видання під своїм контролем, політичні курси, які впроваджувалися протягом цих років яскраво відбивалися у змісті періодики. «П'ятирічки», колективізація, конфлікти між партійною елітою, пошук внутрішніх ворогів, антирелігійна боротьба – усі ці теми популяризувалися за допомогою преси. Юні читачі мали бути повністю проінформованими про ворогів Батьківщини, з дитинства повинні навчитися боротися з ними. Виховна функція простежується майже на кожній сторінці номера, читачам демонструють нові норми поведінки в колективі і вдома, ілюструючи це прикладами з реального життя або художніх творів. Важливе місце посідає організаторська функція: преса доповнювала і активно співпрацювала з піонерським та комсомольським рухом. Нерідко діти повинні були стати провідниками для своїх старших членів сім'ї, аби привчати до нових соціальних норм та обов'язків.

Порівнюючи проаналізовані видання з більш ранньою періодикою, можемо сказати, що деякі рубрики змінюються, а дещо залишається незмінним. Так, наприклад, образ В.І. Леніна відходить на другий план через укріплення культури Й.В. Сталіна. Однак не можна сказати, що після смерті першого вождя забувають, скоріш він отримує статус канонізованого героя. Більш активно вибудовують нові стратегії поведінки, які б відповідали комуністичній ідеології. Пропагуються нові свята, що мали б замінити дореволюційні урочисті. Нові форми проведення дозвілля також мали зменшити тяглість до старих традицій та звичаїв. Спостерігається посилення антирелігійної пропаганди, для цього створюються спеціальні журнали.

Особливою рисою періодичних видань 1930-тих років стає збільшення військової тематики, заклики до мобілізації суспільства, налаштування до боротьби. Окреме місце у цьому процесі посідає питання боротьби з «внутрішніми ворогами», стає відчутною атмосфера страху та підозрілості

серед радянського суспільства. Роки терору не могли не відбитися на сторінках преси, зрозуміло, що про це не писали відкрито, однак можна побачити, що навіть дітям розповідали про необхідність боротьби зі шпигунами й шкідниками. Крім цього, держава сприяє «мілітаризації» свідомості серед своїх громадян, тема війни є наскрізною майже у кожному номері.

Помітні зміни у вихованні хлопців та дівчат, відбувається «крок назад», адже у 1920-тих роках влада мала прогресивні погляди з гендерної проблематики. Починають виокремлюватися певні рубрики та статті для читачів різної статі. Для дівчат - усе більше матеріалів про шиття, догляд за рослинами, кулінарію. Для хлопців же вміщували матеріали про військову техніку, автомобілі, нові технічні пристрої. Тобто редактори видань фіксують за кожною статтею такі рольові моделі поведінки, яким вона повинна відповідати на думку партійного керівництва. За жінкою закріплюється образ матері, домогосподарки, чоловік же сприймається як захисник та працівник на великому промисловому підприємстві. Саме тому дитяча періодика починає формувати в новому поколінні відповідне самосприйняття та майбутні норми поведінки в родині та суспільстві.

РОЗДІЛ 4. ДИТЯЧА ПРЕСА В УРСР ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Початок Другої Світової війни змінив життя кожного, відбулися різкі зміни в соціальній, економічній та політичних сферах. Перед населенням та владою постали нові виклики й задачі, що потребували негайного вирішення. У нових умовах необхідно було посилити інформаційну політику, патріотичне виховання громадян, мобілізувати усі необхідні ресурси для ведення війни. Цілком очевидно, що дитячі та юнацькі періодичні видання УРСР розвивалися за особливим сценарієм протягом 1941-1945 років. Вони є цінним джерелом для дослідження цього періоду, відстеження змін, що відбувалися на державному рівні, та впливу трагічних подій на повсякденне життя пересічної людини. Інтерес становлять питання про те, як екстремальні обставини вплинули на формування молоді, яким чином позначилися на пропагуванні комуністичної ідеології, за рахунок яких інструментів відбувалося формування патріотичного світогляду юних читачів, які нові методи впливу було використано.

У квітні 1943 р. відбувається чергове скорочення тиражів і зниження періодичності газет згідно з постановою РНК СРСР від 22 лютого 1943 р. у зв'язку з гострою нестачею паперу. Як приклад, ми можемо навести популярний серед дітлахів журнал «Жовтень», який припинив випускатися в 1941 році й лише через 4 роки відновив роботу в місті Київ під новою назвою «Барвінок». Проте були видання, які не призупиняли роботу під час війни, так, наприклад, раніше журнал «Мурзилка» і «Піонер», «Дружные ребята» регулярно з'являлися на полицях магазинів. Через брак фінансів дизайн журналу «Піонер» було змінено: зовнішня обкладинка залишилася кольоровою, а інші сторінки були надруковані в чорно-білих кольорах. Попри складні часи, продовжували друкуватися не тільки суспільно-політичні газети й журнали. Редакції інших видань працювали над тим, щоб будь-який читач, не залежно

від віку та кола захоплень, мав можливість отримати свій номер. Протягом 1941-1945 років друкувалися «Наука и жизнь», «Природа», «Техника молодежи», «Шахматы в СССР», «Литературное образование», «Молодая гвардия», «Искусство», «Искусство кино», «Советская музыка», «Театр», «Вестник древней истории», «Вопросы истории», «Исторический журнал» тощо.

Організаційна місія преси була вкрай важливою, адже на початку війни населенню було складно мобілізуватися та оговтатися від цього удару. Можна стверджувати, що діти та підлітки були залучені до процесу боротьби майже на рівні з дорослими. Інформування про зміни на фронті, евакуаційні заходи, популяризація знань про зброю та надання медичної допомоги бачимо майже в кожній газеті. Видавництва займалися об'єднанням учнівства та суспільства в цілому. Школярі починають брати участь у різноманітних патріотичних рухах та акціях. Наприклад, у навчальних закладах проводилися збори харчових продуктів та предметів першої необхідності, розросталася діяльність «Тимурівських загонів» тощо.

Виховна функція періодичних видань для дітей і підлітків у ці роки була посилена, оскільки ключовими словами, на яких постійно акцентували увагу, стали: взаємодопомога, любов до ближнього, повага до старшого покоління, співчуття, відповідальність, альтруїзм, патріотизм, працьовитість. Не можна стверджувати, що ці терміни не з'являлися у пресі 1920-1930-тих років, однак під час Другої світової війни вони отримали додаткове символічне значення. Для формування таких моральних орієнтирів використовують вже відому нам методику, а саме експлуатацію образів героїв, що ставали взірцями для читачів. Зрозуміло, що прототипи змінюються: тепер пишуть про військових, що ризикують життям на полі битви, партизан, робітників оборонних заводів. Матеріали видань були присвячені передовикам та активістам різних рухів. Це впливало на формування світогляду, ціннісних орієнтирів та на подальші вчинки на благо Вітчизни. У дискурсивний простір дитячого журналу

інтегрується популяризаторська складова, стиль пропаганди, що використовується для мобілізації мас.

Ще одним засобом, що мав викликати особливо емоційне сприйняття, стала надмірна (у деяких випадках) реалістичність зображення подій. Жахи війни змальовувалися досить прямо, без адаптування до вікових особливостей споживачів. Такий факт викликає певні питання: чи зовсім правильно вміщувати подібні історії для читачів середнього шкільного віку? Для сучасної людини це видається не дуже коректним засобом у вихованні дітей, у яких ще не до кінця сформована психіка для сприйняття такого роду інформації.

Патріотичний вишкіл значно посилюється під час війни. Як зазначає дослідниця Н.І. Маругіна: «Дискурс багатьох дитячих журналів в період війни має в основному наративну національну спрямованість» . У суспільній свідомості закріплюються такі поняття як «советский человек», «советский патриотизм», «дружба народов» тощо. Це певною мірою відображає створене масове національне самоусвідомлення й національну ідентичність так званого радянського зразка.

Цілком логічно, що у воєнні роки пропаганда стає масштабнішою. У межах дослідження нас цікавить той факт, що в 1942–1943 роках для обговорення проблем дитячої книги скликаються розширені наради, у яких беруть участь члени народного комісаріату просвіти, редакційні, бібліотечні, військові працівники, художники та письменники. У 1943 р. створюється художньо-редакційна рада при «Дитвидаві», до якої були залучені не лише письменники, редактори та ілюстратори, а й чиновники. Цей орган під час Другої світової війни очолив А.Т. Кононов, який у 1943 році на засіданні редакційної ради Детгіза висловився так: «Ми — біля витоків нової історії... Шлях нашої держави — це утвердження державності та шлях народності в один і той самий час. І ось відбити дух народності в індивідуальних образах - це завдання художників. Виховання патріотизму та національної гордості, людини, наділеної «Ленінсько-Сталінськими рисами» .

Перед початком війни в юнацьких газетах й журналах перед нами чітко постає «культ боротьби», який набув вираження у воєнізації дитинства. Це не дивно, адже влада розглядала підлітків як майбутніх солдатів, що зобов'язані боронити свою країну. Радянська влада назвала процес мілітаризації – «військово-фізкультурною роботою». Показовими є також листи дітей до редакцій різноманітних газет і журналів. Ближче до початку 1940-х років починають з'являтися листи відповідного змісту, у яких діти висловлюються про війну, її швидкий початок, про те, як проходить їхня підготовка: «Наш гурток гранатометників росте день у день. Хлопці почали кидати гранату далеко і влучно. У наступному листі група членів гуртка юних гранатометників пише: “Ми так захопилися цим, що майже весь вільний час тренувалися у метанні гранати стоячи, лежачи з коліна і сидючи на коні. Ми радимо всім хлопцям Радянського Союзу наслідувати наш приклад» .

Для того, аби дослідити зміни в тематичному спрямуванні періодичних видань, появу нових рубрик, специфіку оформлення, методи комунікації з читачами протягом 1941-1945 роки, було проаналізовано журнал «Мурзилка» як один з найпопулярніших журналів серед маленьких читачів. Це видання стало для школярів молодших класів свого роду "зброєю" у боротьбі з фашистськими загарбниками. У 1942 році вийшло сім випусків тиражем від 135 000 до 170 000 екземплярів кожен, у 1943 та 1944 роках – по вісім випусків. На сторінках «Мурзилки» за 1941 р. вже в 7 випуску на третій сторінці є стаття від імені генерала-лейтенанта Г. Морозова від 21 червня 1941 року під назвою «Весь советский народ встал на защиту родины. Фашисты будут разгромлены! Победа будет за нами!» . Лейтмотивом цієї роботи став заклик до організації дітей та молоді задля допомоги Червоній армії, батькам та Вітчизні в цілому. Націлюють читачів: «помогать матерям дома, старшим на зборе урожая, станут связистами в штабах...». Закінчується стаття натхненним ствердженням: «Подлый враг будет разбит. С именем Сталина мы победим!» .

Нова рубрика, що з'явилася в 1942 під назвою «Календар Вітчизняної війни» як відлуння важкої доби, стала хронікою для дітей, у якій йшлося про

найважливіші події на фронті. Часто публікувалися короткі звіти про успіхи радянських військ, повідомлення про акції на підтримку фронту, звернення вчителів, командирів, військового та партійного керівництва. У журналі містилися ігри та головоломки на військову тематику, а також сатиричні вірші та антифашистські карикатури. Сам символ - Мурзилка з'являвся на сторінках журналу у різній військовій формі. Маленьких помічників закликали збирати лікарські рослини для потреб фронту, їм розповідали, де й що росте, яка рослина може допомогти в певному випадку. Оголошувалися навіть соціалістичні змагання зі збирання лікарських трав.

Помітні метаморфози в наповненні журналів стають помітними в 1943 році, після перших суттєвих воєнних перемог. Почали з'являтися замальовки, пов'язані не лише з війною, а й з мирним життям. З'явилося ще більше розважальних та пізнавальних матеріалів, у яких описувався світ природи, та матеріалів, присвячених дозвіллю: ребуси, історії про винаходи та іграшки. Частіше стали проводитися конкурси. З'явилася рубрика «Малюкам», у якій друкувалися вірші, казки, оповідання, загадки шрифтом збільшеного розміру для найменших читачів.

Тотальна криза, залучення всіх ресурсів для потреб фронту спричинили нову хвилю скорочення кількості видань. Постановою РНК СРСР від 22 лютого 1943 р. було зменшено тиражі і періодичність газет. Пояснювали це нестачею паперу. Кількість виходів газети зменшилася з 6 до 5 разів на тиждень. Періодичність міських і районних газет встановлювався 5 разів на тиждень, а районних – один раз на тиждень. Як приклад ми можемо навести популярний серед дітлахів журнал «Жовтень», який припинив свою діяльність у 1941 році і лише через 4 роки відновив роботу в місті Київ під новою назвою «Барвінок».

Дитяча й підліткова періодична преса, що друкувалася на території УРСР, постраждала найбільше: майже всі видавництва були змушені зачинитися. Однак деякі всесоюзні видання, створені на неокупованих територіях, продовжували виходити у світ. Так, наприклад, згадані раніше журнали

«Мурзилка» і «Піонер», «Дружные ребята» були одними з небагатьох, що тимчасово не призупиняли випуски з початком Другої світової війни. У «Піонері» також з'явилися особливі рубрики з настанням війни. Обкладинка журналу була подвійною: зовнішня - з використанням кольору, внутрішня – чорно-біла. Номери поступово ставали здвоєними. Журнали працювали з юним поколінням, готуючи його стати на захист Батьківщини. Існувала навіть спеціальна рубрика «Школа розвідників», у якій розміщували навчальні матеріали для майбутніх військових. Держава намагалася не втратити зв'язок зі своїми громадянами, тому не лише дитяча преса продовжувала випускатися. Евакуйовані науково-популярні, літературно-художні, мистецтвознавчі, історичні журнали так само радували своїх читачів. Наприклад, «Наука и жизнь», «Природа», «Техника молодежи», «Шахматы в СССР», «Литературное образование», «Молодая гвардия», «Искусство», «Искусство кино», «Советская музыка», «Театр», «Вестник древней истории», «Вопросы истории», «Исторический журнал» тощо.

Певним «джерелом в джерелі» для нас є листи від читачів. Рубрика «Пошта» залишається чи не найулюбленішою для аудиторії та має значний дослідницький потенціал. Завдяки зворотному зв'язку підписників газет і журналів, ми можемо дізнатися про думки тогочасних дітей та підлітків, їхнє ставлення до подій та явищ, з якими вони стикалися. Так от, наприклад, в газеті «Пионер» бачимо уривок з одного листа: ««Мне эта игра понравилась. Но это была только игра, а ведь нам придется воевать по-настоящему, и враги у нас — подлые и злые фашисты. И мы должны быть сильными и смелыми, чтобы победить их. Сейчас я сдаю нормы на значок юного ворошиловского стрелка. У меня будут 3 значка» . Інший приклад: «Наш кружок гранатометчиков растет изо дня в день. Ребята стали бросать гранату далеко и метко. Мы так увлеклись этим, что почти все свободное время тренировались в метании гранаты стоя, лежа, с колена и сидя на лошади. Мы советуем всем ребятам Советского Союза последовать нашему примеру» — пишуть члени гуртка юних гранатометників .

На наш погляд, досить цікавим і актуальним постає питання про гендерну орієнтованість дитячих та підліткових газет і журналів в період Другої світової війни. Варто розуміти, що процес соціалізації поєднує в собі засвоєння культурних норм разом із соціальними та гендерними ролями. Гендерний порядок (система соціальних взаємодій між статями, організована за формальними та неформальними правилами) у 1917–1991 рр. формувався і насаджувався державою, тобто мав етакратичний характер. Створення «нової жінки» та «нового чоловіка», нових відносин між статями почалося в перші дні правління радянської влади. Згодом залучали жінок до суспільного виробництва та політичного життя, державного регулювання сім'ї, до формування дискурсів, що інтерпретують жіночність та мужність.

У 1930-тих роках відбувається «великий перелом» гендерного порядку, якому відповідає традиціоналістський підхід у політиці сімейно-шлюбних відносин: підвищення статусу шлюбу, заборона абортів, соціальна підтримка материнства, заборона реєстрації батьківства позашлюбних дітей. У зв'язку з цими змінами, зміцнюється гендерний образ жінки, за яким особа жіночої статі має дві соціальні ролі – працівниця та мати. Із початком війни розпочинається нова віха розвитку цього питання. З одного боку, чоловік тепер сприймається, як герой, захисник, його образ майже канонізується, а поняття про силу й мужність виходять на перший план. З іншого - на жінку покладається завдання налагодження всіх процесів в тилу, що працює на фронт. Держава розпочинає розвиток нового агітаційного напрямку - опанування жінками чоловічих професій (трактористки, льотчиці, водія громадського транспорту), тобто сфери нежіночої (у традиційному розумінні) праці. Нові зміни в гендерному порядку торкнулися також школи шляхом запровадження в 1943 році роздільної освіти замість спільного навчання дітей обох статей. Не виключено, що цей крок введено для більш ефективного впровадження військово-патріотичної освіти для хлопчиків.

Під час війни значно скоротилася кількість журналів, а в тих, що продовжили друкуватися, ми не побачимо ігор або матеріалів для творчості

окремо хлопчиків або дівчаток. У журналах цього періоду не натрапимо й на барвисті додатки для вирізання та настільні ігри, а «ігровий» матеріал представляють практичні інструкції для створення предметів побуту: «Набори для шитья», «Самый простой компас», «Украсим елку сами» та інші. Також дитячі журнали рясніють корисними практичними порадами, такими як «прочная штопка чулок», «как сделать лыжные ботинки непромокаемыми» или «как клеить резину» тощо.

Орієнтація на фізичне та спортивне виховання спричинила появу постійних рубрик із гімнастичними вправами, а також із шаховими завданнями, які проіснують ще протягом багатьох десятиліть - до кінця радянського періоду. У дитячих журналах з'являється багато матеріалу для розвитку логіки та мислення в ігровій формі: ребуси, кросворди, «плутанини», лабіринти, загадки та історії в картинках, - у сучасних періодичних виданнях для дітей вищеперераховане постає основною складовою. Панівною є тема війни, зброї та спорту, серед персонажів переважають образи хлопчиків. Особливо слід виділити рубрику, присвячену популяризації серед дітей військових ігор, таких як «Захисники міста», «Розвідники», «Зозуля», «Слідопити», «Помилкова тривога» тощо. Значне місце посідали ігри під назвами «Рейд у тил ворога» та «На розгром».

Простежується вже добре відомий нам інструмент впливу на дитячу аудиторію. Здебільшого жертвами фашистів були діти – однолітки, що так схожі на читачів. Відразу після опису жахливих подій був текст, основний зміст якого полягав у вихвалянні ЦК ВКП(б), Сталіна та партійного керівництва, ніби саме завдяки ним радянські діти можуть проживати щасливе та безтурботне дитинство. Разом з тим, часто редактори звертаються до своєї цільової аудиторії не як до дітей, а як до відповідальних громадян своєї держави. Поступово піонер починав звикати до думки, що в нього, як у дорослого, є обов'язки, які потрібно виконувати. У цьому йому могли допомогти поради, публіковані на сторінках журналів, які базувалися на життєвому досвіді старших товаришів або визнаних авторитетів. Виникає питання: така

пропаганда допомогла дітям психологічно та фізично впоратися із реальними жахливими подіями під час Другої світової війни чи, навпаки, травмувала їхній світогляд? Наскільки це було ефективно? Чи справді випробування війною після такої агітаційної роботи не було таким несподіваним для них?

Таким чином, можна помітити, що у воєнний період виокремлюються специфічні риси дизайну та наповнення дитячої періодики. Насамперед це реалізм зображення, використання чорно-білої графіки та фотоілюстрацій, риси патріотизму в зображеннях, кольорова обкладинка, рідкість, недбалість і схематичність ілюстрацій. Основними темами були: героїчне минуле, боротьба на фронті, трудовий подвиг в тилу, викриття суті фашизму, віра у перемогу. На сторінках газет розгорталася активна патріотична пропаганда. Наголошувалось на необхідності бути пильними та бути готовими щомиті стати на захист Батьківщини. У більшості публікацій переконували читачів у непереможності й надзвичайній бойовій підготовці Червоної Армії.

Комуністичний дискурс доповнюється новими специфічними рисами, акцент спрямовується на патріотичне виховання молоді. Патріотизм та самопожертва виходять на перший план та стають головними чинниками для боротьби проти ворога. Для радянської пропаганди були характерні приховування фактів, відомих за кордоном; спрощене тлумачення дилеми «смерть та зрада»; зневажливе ставлення до страждань співгромадян у тилу; відкрита підтримка думки, що кожен має ненавидіти загарбника; приниження військових зусиль союзних держав. Відбувається так звана «мілітаризація/воєнізація дитинства», оскільки маленьких громадян сприймали як майбутніх захисників держави.

Цілком логічно, що роки Другої світової війни стали кризовими для видавничої справи. Велика кількість видань були закриті, держава спонукала до економії під час створення газет і журналів. Однак редактори, кореспонденти та художники намагалися компенсувати недоліки оформлення появою нових рубрик, які були корисними в умовах війни. Так у «Військовому словничку піонера» та «Чи знаєш ти, що...» розшифровувалися терміни, що стосувалися

військових дій, наводилися цікаві факти із зазначеної теми. Наприклад, у номері від 16 вересня 1941 р. рубрика була присвячена артилерійським снарядам. Наведемо невеликий уривок із тексту: «Артилеристи стріляють різноманітними снарядами: гранатами, картеччю, шрапнеллю; димовими, запальними, сліпучими. Гранати поділяються на фугасні, осколкові та бронебійні...». До того ж преса зазначеного періоду мала не лише пропагандистську і виховну мету, а й виступала в ролі організатора, мобілізуючи суспільство для збройної боротьби. Було наведено факти про дії фашистів на радянській землі, про їхнє ставлення до дітей та дитячих установ. Газета закликала неповнолітніх бути дисциплінованими, допомагати дорослим, зберігати спокій, а також вивчати протиповітряну та протихімічну оборону, тобто створювала атмосферу прямої причетності дітей до справи захисту Вітчизни.

Велике місце у пресі відводилося темі участі дітей у допомозі для фронту. Певний час на сторінках газет друкувалася рубрика «Піонерська скарбничка металобрухту», у якій містилася інформація про кількість зібраного дітьми металу. Знайшла своє відображення в газеті трудова діяльність неповнолітніх на виробництві та їхня участь у підсобних роботах, таких як: ловля риби, ремонт навчальних закладів, збирання лікарських рослин тощо. Велика увага в «Піонерській правді» приділялася висвітленню сюжетів про допомогу дітей колгоспам, де спектр робіт був вельми широким.

Періодично в газетах відводилося місце літературним творам, за допомогою яких у дітях виховували позитивні почуття та риси характеру, такі як любов до Батьківщини, доброта, чуйність, відповідальність. Деякі персонажі книг, наприклад, Тимур з книги А. П. Гайдара, стали еталонами поведінки. Редакція газети не забувала про значення комунікативної функції преси та підтримувала постійний зв'язок із читачами. Частим явищем було розміщення на її сторінках дитячих листів, що містять послання від однолітків із країн – союзниць з антигітлерівської коаліції, вірші, звернення до радянських дітей тощо. На сторінках періодичних видань для дітей і підлітків знайшли своє

відображення багато актуальних проблем «дитинства воєнних років». Співробітниками газети були вироблені нові способи та форми подачі матеріалу, у результаті яких склався своєрідний характер взаємодії з читачем.

РОЗДІЛ 5. ГАЗЕТИ Й ЖУРНАЛИ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ПІДЛІТКІВ В УРСР у 1945-1950-ТИХ РОКАХ

По закінченню Другої світової війни головною метою всього Радянського Союзу стала відбудова, відновлення усіх сфер економіки, посилення авторитету серед міжнародної спільноти, поширення комуністичної ідеології за межами країни. Громадяни віддавали всі свої сили на будівництво зруйнованих міст, налагодження промислового виробництва, забезпеченню нормальних побутових умов після війни. Навіть після припинення бойових дій акцент залишився на розвитку військово-промислового комплексу, це обумовлено зовнішньополітичним та ідеологічним курсом, який було взято після 1945 року. У політичному житті спостерігається таке явище як централізація - повне підпорядкування радянських республік московському центру. Завдяки перемогам на полі бою та активній дипломатії, статус СРСР виріс в очах іноземних держав. Після деокупації територій Червоною армією спостерігається захоплення марксистсько-ленінською ідеологією: прихід до влади комуністичних режимів у Болгарії, Угорщині, Румунії, Польщі, Чехословаччині, Югославії, Албанії. Після знищення головного ворога – Гітлера, СРСР та США розпочинають протистояння, так звану «холодну війну», яка в подальшому впливатиме на побудову комунікації з населенням, появу нових напрямків та тем в радянській пропаганді.

Після 1945 року в суспільстві поєдналися два кардинально різних почуття: тріумф та радість після довгоочікуваної перемоги та невичерпний смуток за загиблими та скаліченими близькими. У надскладних умовах, незважаючи на всі виклики, що постали перед громадянами, періодичні видання залишилися невід’ємною частиною радянської повсякденності. Це й не дивно, адже досліджуваний засіб масової інформації продовжує залишатися

найдоступнішим: не всі могли дозволити собі придбати дитячу літературу, далеко не всі мали доступ до радіо, а тим паче до телебачення. Багато видань після закінчення Другої світової війни відновили свою діяльність та продовжували дивувати, а також повчати своїх читачів. У післявоєнні роки малеча УРСР забезпечувалася періодикою, що мала близько десятка найменувань. Це газети «Зірка», «Юный ленинец», «Пионерская правда» та такі журнали, як «Барвінок», «Дружные ребята», «Пионер», «Мурзилка», «Вожатый» та інші. Хоча кількість назв журналів була більшою, ніж газет, проте тираж вони мали достатньо невеликий. Наприклад, наклад журналу «Мурзилка» у 1946 році становив лише 6000 примірників проти 50 000 «Юного ленинца»¹.

Комуністична ідеологія та вплив партії на дитячу та юнацьку пресу залишилися досить вагомими. Про це свідчить те, що у своїй діяльності після війни видавництва орієнтувалися на доповідь Жданова та постанову Оргбюро ЦК ВКП(б) «Про журнали “Зірка” та “Ленінград”» від 14 серпня 1946 р., у якій йшлося: «Радянський лад не може терпіти виховання молоді в дусі байдужості до радянської політики, в дусі безідейності. Завдання полягає у тому, щоб допомогти державі правильно виховати молодь, відповісти на її запити, виховати нове покоління бадьорим, що вірить у свою справу, таким, що не боїться перешкод»². Як ми бачимо, контроль та ідеологічне навантаження на пресу для молодих читачів залишилися незмінно важливими елементами в політиці партії. Досить показовою є резолюція XII з'їзду ЛКСМУ від 10-14 грудня 1946 року, у якій йшлося про низький ідейно-політичний і літературно-художній рівень юнацької преси, а саме про недостатнє висвітлення політики більшовиків, обмежену кількість матеріалів про досягнення Батьківщини, нечасту публікацію матеріалів з історії держави та партії. Особливо відзначались дитячий журнал «Барвінок», газети «Зірка» і «Юный ленинец»,

¹ Колесова Л. Н. Детские журналы Советской России. 1917-1977 / Л. Н. Колесова. Петрозаводск, 1993. 148 с.

² Симонова О. А. Детская книга в фокусе влияния (конец 1940-х – начало 1950-х гг.) // Детские чтения. 2016. № 2. Вып. 10. С. 170–189.

які, на думку комсомольського керівництва, стояли осторонь від життя школи та піонерської організації, не відповідали запитам юних читачів¹.

Наприкінці 1940-1950-тих років активно конструюється концепція про «радянське дитинство», яка передбачає цілковите щасливе життя малечі в країні Рад. Цей образ став віддзеркаленням значних досягнень радянської влади, зразком, до якого капіталістичні країни мали прагнути. Становище дітей і молоді використовували для міжнародного впливу, піднесення престижу СРСР, що було надважливо в умовах «холодної війни», становлення комуністичного режиму в країнах Східної Європи. Окрім цього, стан величної держави зобов'язував СРСР очолити світовий рух із захисту дитинства. Частково ми можемо відстежити це в новому календарному святі, що вперше стало відзначатися 1 червня 1950 року, – Міжнародному дні захисту дітей². З того часу більшість травневих та червневих номерів журналів та газет щорічно присвячувалися цій події. У святкових репортажах розповідали про жахливе існування маленьких громадян капіталістичних країн та про безхмарне дитинство радянських дітей³. Досить часто преса замовчувала про проблемні явища, що були характерними для повоєнних років: голод, сирітство, безпритульність, відсутність нормальних побутових умов, погане забезпечення навчальними матеріалами, жебрацтво. Для трансляції та закріплення зазначеної концепції часто використовували візуальні елементи, насамперед ілюстрації, різноманітні портрети чи фото, на яких можна побачити усміхнені обличчя дітей. Зазвичай молоде покоління зображували в гарних і доглянутих навчальних закладах, оздоровчих таборах або спортивних майданчиках. На початку 1950-тих років часто артикулюється такий вислів як: «Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство!». Він стає певним рекламним слоганом, який можна було побачити чи в не кожній дитячій газеті.

¹ ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919–1966 / За ред. О. С. Капто. — К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1969. — 667с.

² Ромашова М. В. Современность «по-советски»: модернизация детства в 1945–1953 гг. / М. В. Ромашова // Материалы XIII Международной научной конференции студентов, аспирантов и молодых ученых «Ломоносов–2006». – М. : МГУ, 2006. – Т.1. – С.76–77.

³ Международный день защиты детей // Семья и школа. – 1950. – №6. – С.1–4

У 1946 році було проголошено четверту п'ятирічку, яка була спрямована на відновлення та покращення народного господарства СРСР після Другої світової війни. Її основне господарсько-політичне завдання було сформульовано Сталіним 9 лютого 1946 року: «відновити постраждалі райони країни, відновити довоєнний рівень промисловості та сільського господарства і потім перевершити цей рівень». Відповідно до цієї мети всі засоби масової інформації повинні були організувати і надихнути суспільство на працю задля реабілітації та посилення економіки країни. Цікаво, яким саме чином цей курс був висвітлено на шпальтах дитячої і молодіжної преси. Опрацювавши джерела, ми з'ясували, що достатньо багато статей було присвячено зазначеній темі, наприклад «Завод мощных турбин», «Производственные победы шахтеров» тощо¹.

Проблеми повоєнного повсякденного існування змушували багатьох дітей та підлітків рано починати працювати. З одного боку, у радянській концепції дитинства посильна праця розглядалася як невід'ємна частина підготовки трудових ресурсів для народного господарства. З іншої - у 1940-ті рр. дитяча і підліткова праця не була просто засобом радянської соціалізації, оскільки нерідко примусово використовувалася в промисловості та сільському господарстві через постійну нестачу людських ресурсів

Характерним є те що, у повоєнний період дитяча та юнацька періодика взяла курс на збільшення «корисних» занять для своїх читачів, орієнтуючись на практичні навички. Нові тенденції у педагогіці, засновані на принципі «знання – навички», привнесли значну дидактичну та утилітарну складову в дитячі періодичні видання. Матеріал журналів нерідко включає практичні інструкції для створення предметів побуту: «Набори для шиття», «Найпростіший компас», «Прикрасимо ялинку самі» та ін., рясніє корисними практичними порадами². Дітей, що були головними героями на ілюстраціях в журналах, часто бачимо зі зброєю, протигазами, знаряддями праці, спортивним спорядженням. Також

¹ Юный ленинец. – 2 выпуск, - ст. 3., — 1948. — 9 янв.

² Сазоненко М. А. Гендерный аспект в детской игровой культуре советской эпохи на примере детских журналов (1920–1980 годы) // Художественная культура. 2020. Вып. 1. С. 393–412.

нерідко можна простежити серед дитячих атрибутів прапорці та транспаранти. Таким чином відбудова як частина великого проєкту з будівництва комунізму стає однією з головних тем в повоєнній періодиці. На сторінках дитячих журналів міститься інформація про діяльність піонерського загону, шкільного класу, надаються нові орієнтири у вихованні ідеалів комуністичного руху. Відновлення зруйнованих міст – важлива тема номерів журнальної періодики для дітей. У цей період простежується розвиток наративно-публіцистичного спрямування журналу, «з ще більшою повнотою і силою розкрився величний образ героя-трудівника, багатогранний та яскравий характер радянської людини – свідомого та переконаного будівельника комунізму, стійкого борця за мир, свободу та щастя всіх народів світу»¹.

Оспівування державних діячів залишається сталою тенденцією для преси 1945-1950-тих років. Цілком очевидно, що канонічним стає образ Й. Сталіна, частота його появ на сторінках газет і журналів просто вражає. Ця постать мала надихати нове покоління та постійно нагадувати про силу й владу зазначеного політичного діча. Про це свідчать такі лозунги: Ты знамя Ленина несешь, дорогой Сталина идешь...»². Публікації, наприклад, знайомили дітей із корисними людськими якостями (систематичність, організованість, акуратність та інші), потрібними у будь-якій роботі й зрештою, якими був наділений «великий Ленін». Популярними стають рубрики, у яких описуються спогади тих, хто мав можливість зустрітися з цими героями наживо, і як така подія вплинула на них³. Очевидно, що в центрі уваги залишається Сталін, якому завдячувала за щасливе і безтурботне дитинство чи не уся малеча Радянського Союзу. У різноманітних виданнях перші сторінки досить часто прикрашає портрет вождя. Він зображується в колі дітей, образи доповнюють сонце, усмішки, квіти. Популяризується ідея про те, що Сталін став батьком для всіх

¹ Николаев В. Советская литература для детей в послевоенные годы // Вопросы детской литературы. 1957 год. М.: Гос. изд-во дет. лит. Министерства Просвещения РСФСР, 1958. 253 с.

² Николаев В. Советская литература для детей в послевоенные годы // Вопросы детской литературы. 1957 год. М.: Гос. изд-во дет. лит. Министерства Просвещения РСФСР, 1958. 253 с.

³ Стасова Е. Так работал Владимир Ильич / Е. Стасова // Вожатый. — 1945. — № 1. — С. 3–5.

дітей Радянського Союзу. Як правило, його фігура була головною. На нього з обожнюванням дивилися і дорослі, і малі. Таким чином вибудовується ідея про легітимність керівника держави, обов'язкова та безперечна відданість до нього, всеосяжна опіка партії над кожним громадянином СРСР.

Важливим елементом постало формування історичної пам'яті в молодого покоління. Рани від війни були ще дуже свіжими, тому статті про героїв війни, перебіг подій на фронті та спогади її учасників мали величезний емоційний вплив на читачів. Статті про героїзм та відданість піонерів, звичайних школярів, які проявили себе під час Великої Вітчизняної війни, трапляються досить часто. Цих героїв-однолітків ставили як приклад, виховуючи в читачах патріотичні відчуття, щоб вони були готовими віддати своє життя за Батьківщину. Беззаперечними взірцями для наслідування ставали історії про звитяжний подвиг вірних патріотів, які створили підпільну організацію «Молода гвардія» та героїчно боролися проти німецьких загарбників. Цікавим було те, що більшість статей на подібні теми були присвячені найчастіше тому, якими були Олег Кошевий, Ульяна Громова, Сергій Тюленін та інші у дитинстві¹.

Показово те, що номери від 1945 року постають ілюстрацією Перемоги, пам'яттю про грізні роки й про повернення до мирного життя, безхмарного дитинства, про повернення дітям – дитинства через гарні, такі рідні розповіді та казки, які треба слухати та читати. З п'ятого номера журналу «Мурзилка» в 1945 році почала висвітлюватися тема Перемоги, а далі, у наступні роки, в журналі дивовижно швидко відбувається повернення до звичайної дитячої тематики, ніби ніколи й не було війни². Країна хотіла якнайшвидше відійти від втрат, залікувати рани, завдані війною, і насамперед це було необхідно дітям. Усе їхнє життя з болем від втрат близьких, каліцтвами, ранами, бідністю, недоліками у всьому насущному не давало забути про війну, що щойно

¹ Холмов М.И. Становление советской журналистики для детей. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1983. 208 с.

² Архив Мурзилки. Том 1: История страны глазами детского журнала. 1924-1954. М.: ТриМаг, 2014. – С.119-171.

відгриміла, а улюблений журнал ніс усмішку, відпочинок від турбот, безхмарність.

Протистояння з країнами-ворогами яскраво відчувається в аналізі преси для дітей і підлітків зазначеного періоду. Задля кращого розуміння того, як створювалися періодичні видання, які завдання вони перед собою ставили, маємо звернутися до тих, хто безпосередньо працював над їх створенням. Показовою є позиція очільника «Детгизу» К. Піскунова, який пояснював редакції дошкільної (!) літератури: «Діти повинні відчувати себе часткою радянського народу і вже у цьому віці отримати поняття про ворогів». Редакції класичної літератури він пропонував «пронизать аппарат классических произведений идеей борьбы с космополитизмом (поддерживать патристический национализм)», у сучасній белетристиці «нельзя упускать из виду острую идеологическую борьбу двух систем», а в науково-пізнавальній літературі закликав ««не отгораживаться и от мировой науки, но так, чтобы была ясна ее классовая сущность»¹. Часто про свою першість серед інших держав заявляли зі сторінок преси, завжди наголошували на тому, яке прекрасне життя в громадян Радянського Союзу. Прикладом такого оспівування могутності та величі СРСР є статті та замітки про наукові відкриття й нові винаходи радянських вчених та інженерів. Наприклад, у «Піонерській правді» у випуску за 1950 рік бачимо матеріал про видатного співвітчизника О.О. Попова – винахідника радіо, що пізніше буде обов'язковим атрибутом в кожній радянській родині². У зовнішніх зв'язках СРСР та капіталістичних країн відчувалося напруження, змагання в розвитку науково-технічних галузей спонукали до появи таких сюжетів в пресі.

Питання про розвинення почуття патріотизму, шанобливого ставлення до своєї Батьківщини не втратили актуальності. Проаналізувавши періодику 1941-1945 років, ми змогли оцінити, наскільки важливою стала ця тема для юних читачів. Майже кожний випуск був наповнений матеріалами, що виховували б

¹ Симонова О.А. Детская книга в фокусе влияния (конец 1940-х – начало 1950-х гг.) // Детские чтения. 2016. № 2. Вып. 10. С. 170–189.

² «Пионерская правда», – 2 выпуск, - ст. 3., 1950 р.

ці риси, формували особливе ставлення до рідної землі. Однак у повоєнний час ця тенденція зберігається, молодіжні організації, піонерська преса, навчальні заклади ставали собі за мету виховати справжніх радянських громадян та захисників. Дитячих письменників та поетів націлювали на розширення поняття патріотизму: «Эта тема все еще трактуется почти исключительно в связи с Отечественной войной. Достаточно сказать, что среди областных изданий в 1948 г. нет ни одного прозаического произведения, говорящего о трудовых подвигах советских людей в дни послевоенного восстановления страны и почти ничего о работе в тылу во время войны»¹. Із загостренням зовнішньополітичних відносин військовій темі стало відводитися особливе місце. У довідці ЦК ВЛКСМ від 10 січня 1950 р. стверджували, що радянська література виховала покоління людей, які стали героями війни 1941–1945, чий подвиг є основою для виховання молоді². Преса повинна дотримуватися усіх вимог і продовжувати виховувати молоде покоління у відповідному дусі. Простежується збереження військової лексики: у довідці ЦК ВЛКСМ перераховуються «бойові першочергові завдання нашої літератури для дітей», дитяча література покликана «ідейно озброювати підростаюче покоління» «на фронті вирішення цих завдань»³.

Рубрика «Пошта» залишається однією з найулюбленішою серед читачів. Для того, аби зрозуміти коло інтересів дітей та підлітків, варто звернутися до статистики дослідника О. Фатєєва, який у своїй праці «Сталинизм и детская литература в политике номенклатуры СССР (1930-е - 1950-е годы)» проаналізував листи читачів до редакції. Отримані результати надають цікаву інформацію: у січні-квітні 1948 року «Піонерська правда» отримала лише 1% листів з політичних та наукових питань – 328 штук. Листи з літературних і мистецтвознавчих проблем посідали третє місце - 12% кореспонденції - після

¹ Федосеева Т. К. Московский Дом детской книги и его деятельность в области библиографии и пропаганды детской литературы. Дипломная работа. М., 1969 // ОР ИМЛИ РАН. Ф. 636. Оп. 4. Ед. хр. 177. Л. 9.

² Заключение о выполнении Детгизом плана издания детской художественной литературы на 1954 г. // ГАРФ. Ф. 2306. Оп. 72. Д. 4280. Л. 26.

³ Симонова О.А. Детская книга в фокусе влияния (конец 1940-х – начало 1950-х гг.) // Детские чтения. 2016. № 2. Вып. 10. С. 170–189

проблем шкільного та піонерського життя (35%) та відповідей на ребуси, загадки (42%). Завдяки цим підрахункам можна досить точно зрозуміти інтереси дітей 10-13 років¹.

Після закінчення Другої світової війни відбулося багато змін у сфері сімейної політики та гендерних питань. Серед характерних рис гендерного порядку повоєнного періоду дослідники виділяють «мобілізацію жінки на службу державі та партії різними шляхами як репродуктивної одиниці та як робочої сили»², «формування системи жорсткого контролю репродуктивної сфери» з метою збільшення народжуваності»³. Багато авторів пов'язують докорінні зміни в державній сімейній політиці з ухваленням Президією Верховної Ради СРСР 8 липня 1944 р. Указу «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотніми матерями, посилення охорони материнства та дитинства, про встановлення вищого ступеня відзнаки – звання “Мати-героїня” та установа ордена “Материнська слава” та медалі “Медаль материнства”»⁴. Він встановлював обов'язкову державну реєстрацію шлюбу, складну процедуру шлюботорозлучного процесу, заборону встановлення батьківства щодо дітей, народжених поза шлюбом.

У 1943 році було введено роздільне навчання для хлопчиків та дівчаток, що вплинуло на встановлення більш чітких гендерних уявлень. До 1954 року діти здобували освіту окремо, за ці роки було вироблено особливі підходи для виховання та навчання дітей. Практика такого шкільного життя призвела до просування чітко визначених поведінкових ідеалів: дівчатка – майбутні матері та господині, хлопчики – захисники Батьківщини. З іншого боку, у газетах та

¹ Фатеев А. В. Сталинизм и детская литература в политике номенклатуры СССР (1930-е - 1950-е годы) / Москва: МАКС Пресс, 2007. — 344 с.

² Здравомыслова, Е. А. Государственное конструирование гендера в советском обществе / Е. А. Здравомыслова, А. А. Темкина // Журнал исследований социальной политики. — 2003. — Т. 1, № 3/4. — С. 299-321.

³ Мельникова, О. О. Социальная политика в сфере репродуктивного здоровья и институционализация заботы в советский и постсоветский период / О. О. Мельникова // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. — 2011. — Вып. 1 (13). — С. 52–59.

⁴ Днепровская, А. А. Образ советской труженицы в первое послевоенное десятилетие (по материалам специальных женских изданий) / А. А. Днепровская // Вестник Омского университета. — 2011. — № 1. — С. 91–98.

журналах про дітей писали здебільшого нейтрально, використовуючи спільні, «безстатеві» формулювання. Передбачалося, що така організація навчально-виховної роботи потребує врахування особливостей фізичної природи статей, відповідно до яких має здійснюватись підготовка хлопчиків та дівчаток до праці й практичної діяльності. Крім того, автори реформи вважали, що роздільне навчання сприятиме зміцненню дисципліни та усуне «не завжди здорові взаємини» між протилежними статями¹.

У дитячому житті соціальні інститути (дитячі сади й школа) посідають чільне місце, у літературі починає розвиватися жанр шкільної повісті з її сюжетами, персонажами й символами. З'являються різні форми позакласної роботи: палаци та будинки піонерів, станції юних техніків та юних натуралістів, музичні, художні та спортивні школи. Демографічна криза післявоєнного періоду призводить до зміни гендерного порядку в радянській державі. Це породжує поділ занять та ігор для дітей за гендерною ознакою. Актуалізація образу жінки-матері, берегині домашнього вогнища, що відбувається після війни та посилюється до пізнього радянського часу, відбивається й в дитячій ігровій культурі. На сторінках дитячих журналів цього періоду ми часто можемо побачити вирізьблених паперових ляльок та вбрання для них. Публікуються також викрійки одягу та м'яких іграшок, рецепти, модні й практичні поради з хатнього господарства. У журналах «Піонер», «Вогнище» з'являються спеціальні рубрики з шиття та різних видів рукоділля. Дівчата все частіше постають в образі домогосподарок з відповідними атрибутами – посуд, ляльки, шиття та інше.

Таким чином, можна зробити висновок, що преса для дітей та підлітків в УРСР у 1945-1950-ті роки не втратила свою популярність, попит залишився на високому рівні. Попри значну перерву протягом воєнних років, коли видавництва були змушені зачинитися, інтерес та потреба в газетах і журналах не зменшилась. За попередні роки було сформовано звичку до читання

¹ Гончарова Г.Д. Период раздельного обучения в СССР в 1943–1945 гг. и его отражение в литературе и кинематографе. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. 28 с.

періодики, діти звикли до цього джерела інформації, до відповідного навчання, дозвілля та виховання. Газети і журнали стали обов'язковою частиною радянського повсякдення, доступність та оперативність такого різновиду ЗМІ лише сприяла їхньому загальному визнанню. Швидкі темпи відновлення видавництв, налагодження їхнього функціонування обумовлені бажанням влади відродити вже добре налагоджений інструмент впливу на своїх громадян, що свідчить про те, наскільки був важливим для державного керівництва. Цілком очевидним стає те, що тотальний контроль та цензура залишаються обов'язковими для періодичних видань. Партійна верхівка, відповідні інституції, що займалися питаннями молоді, активно працювали з редакціями газет і журналів задля дотримання високого ідейно-політичного рівня преси. Комуністична пропаганда із закінченням війни була посилена й доповнена новими елементами. З новою силою утверджується концепція про «щасливе радянське дитинство». Це уявлення використовують для рекламування життя в СРСР. Дитячі газети й журнали стають вітринами для демонстрації того, наскільки пощастило дітям бути громадянами саме цієї держави. Представники юного покоління виступають як і в якості споживача цієї теорії, так і головними героями для її просування.

Головною державною програмою для всього радянського союзу стає четверта п'ятирічка. Цікаво відстежувати, наскільки активно відбувалося агітування до відбудови на сторінках дитячої та юнацької періодики. Зображення великих будівництв, процесу відновлення міст, розвитку знищеної інфраструктури трапляються чи не в кожному номері. Активно пропагується набуття практичних навичок, за допомогою яких в подальшому можна буде реконструювати країну. Читачів заохочують допомагати дорослим, не шкодувати сил для відновлення Батьківщини. Для поширення цієї програми використовують відомі нам методи та інструменти, тобто ті, які існували під час антитеїстичної боротьби, колективізації, індустріалізації тощо.

На момент середини 1940-х років культ Сталіна беззаперечно було утверджено, однак після перемоги над нацистами, вождя майже канонізують.

Часто повторюються формулювання про те, що він є «батьком усіх дітлахів», а до того ж і «батьком Перемоги». Велика кількість матеріалів у газетах присвячена оспівуванню його героїзму, мужності. Відчуття тріумфу й беззаперечної радості тісно переплелися з ім'ям І.В. Сталіна, рівень його обожнювання став піковим. Новим важливим елементом для періодичних видань стало формування історичної пам'яті. Часто згадуються подвиги солдатів на полях під час Другої світової війни, друкують оповідання про партизанський рух, трапляються хроніки перебігу подій на фронті. Нерідко в журналах можна побачити детальні зображення моделей літаків, артилерії чи зброї. Редактори робили все можливе для того, аби молоде покоління розуміло, якою ціною далася Перемога. Важливим залишається виховання патріотизму та готовності до боротьби чи самопожертви. Протиставлення Радянського Союзу та капіталістичних держав активно впроваджується на сторінках преси, через матеріали про нові винаходи можна відчувати, як проходила гонитва за науково-технічний прогрес.

Після закінчення війни образ «жінки –трудівниці», яка до цього була залучена на промислових підприємствах в тилу, виконуючи здебільшого традиційно чоловічу роботу через відсутність вільних робочих рук, постає в іншому амплуа - матері. Основними завданнями якої є ведення домашнього господарства та підвищення народжуваності, адже демографічні втрати після війни були величезними. Відповідно, в журналах та газетах все більше з'являвся поділ рубрик та друкованих статей за статевим принципом.

ВИСНОВКИ

Проаналізувавши періодичні видання для дітей і підлітків в УРСР, що виходили друком протягом 1920-1950-тих років, виявлено значний потенціал радянської преси для дослідження відповідної історичної епохи. На матеріалах, що вміщені на сторінках газет, можна відстежити зміни в повсякденні радянського суспільства. Засоби масової інформації не просто реєстрували події, а й активно втручалися, спрямовуючи їх перебіг у сфері суспільства, що преса формувала громадську думку, задавала психологічну атмосферу у суспільстві, сприяючи ідейно-політичному та трудовому згуртуванню людей.

Попри значну цензуру та контроль з боку політичного керівництва, видання для дітей мали позитивні риси та відповідали високій якості. Варто зазначити, що спостерігалась захоплююча подача матеріалу, правильна мова, реальні приклади соціально корисних практик, увага передусім до моральних вчинків і поведінці, дотримання суворих розпоряджень естетичного смаку, – усе це притаманно радянській пресі для юних читачів. Важливе місце в номері займали навчальні матеріали, що розширювали кругозір читачів, підвищували їх освітній рівень. Редакція газети прагнула впливати не лише на дітей, а й на їхніх батьків, закликала вчителів та піонерських вожатих ставитися до дитини як до людини, що має власну гідність і заслуговує поваги.

У дитячих періодичних виданнях представлений весь спектр традиційних літературних жанрів – фейлетони, пародії, оповідання, повісті, нариси. Часто вони з'являлися як реакція на якусь подію, або як підводка до головної теми номера, що налаштовувала читачів на сприйняття іншої інформації. Центральне місце займає передова стаття, яка здебільшого була розміщена на першій сторінці. Вона визначала основну проблему, описувала найактуальніші проблеми в суспільстві. У редакційній практиці було прийнято поділяти передові статті на три види: оперативні, загальнополітичні та пропагандистські. Оперативні присвячувалися найбільш важливим питанням господарського та культурного будівництва. У загальнополітичних відбивався зміст ідеологічної

боротьби зі «світом капіталу». Пропагандистські давали розгорнуті роз'яснення політики влади. Таким чином, діти звикали до «голосу влади», а як нам відомо будь-яке офіційне періодичне видання було його ретранслятором. Формується відсутність критичного аналізу інформативного джерела, почуття довіри до преси, а значить і до керівництва держави. Немає сумніву, що радянський друк використовувався для управління над соціумом, значні зусилля були покладені партійною елітою у боротьбі за головами молодого покоління. Вони чітко усвідомлювали, що майбутнє залежить від громадян нового типу, саме від «радянської людини», тому преса стала головним інструментом у їх формуванні.

Насамперед газета розповідала про життя та діяльність піонерів, членів масової громадської організації, Всесоюзної піонерської організації імені В.І. Леніна. Газета писала про події в СРСР і за кордоном, висвітлювала діяльність дитячих організацій в інших країнах, розповідала про життя радянських піонерів та школярів. Популярною рубрикою, що була майже в кожному виданні, вважається «Пошта», завдяки їй можна простежити, що саме хвилювало читачів, їх ставлення до різних подій. Було багато кореспондентів серед піонерів – юнкорів, які надсилали до газети оповідання, нариси про життя дітей рідного міста, села. Часто листи публікувалися разом із відповідями редакції, яка виступала у ролі досвідченого друга, який завжди допоможе з корисною порадою. Листи до редакцій періодичних видань необхідно віднести до найважливішої групи джерел, що розповідають про радянську дійсність.

У матеріалах преси відбивалися зміни в суспільно-політичному плані, соціокультурній, побутовій сферах життя радянських людей. Преса одночасно стає як і дзеркалом, що показує нам як проходили ті чи інші державні кампанії, як змінювалась зовнішньополітична ситуація, так і агітатором, який закликає читачів допомогти у вирішенні важливих завдань. Завдяки пресі можна простежити, яким чином влада намагалася заохотити людей до виконання її планів, як зміни в політичному житті впливали на побут та повсякдення

радянських громадян, та які інструменти використовували для популяризації різних програм.

Загалом було опрацьовано декілька видань, такі як: 30 номерів газети «Юный Спартак» (Харків), в 1924 році видання змінило назву на «Юный Ленинец», проведено роботу з 17 номерами цієї газети. Розглянуто 20 номерів газети «Більшовиченя», 30 – загальносоюзного журналу «Мурзилка». Юнацька преса: досліджено 24 номери полтавської газети «Червоний Юнак» (Полтава), 17 випусків «Молодого Пролетария» та 36 – «Молодого більшовика» (Київ).

16 номерів газети «Піонерія (1930–1990 рр.; виник внаслідок злиття журналів «Червоні квіти» та «Більшовиченята»; спочатку друкувався у Харкові, а згодом у Києві), 9 номерів журналу «Весела бригада» (Харків, 1931–1937 рр.; у 1937 році об'єднаний з журналом «Піонерія»). «Жовтень» (Харків, 1928–1941рр.; відновлює друк в Києві у 1945р. під новою назвою «Барвінок», було опрацьовано 16 номерів). 9 випусків журналу «Мурзилка» (Москва, з 1924 року), по 6 номерів журналів «Ёж» (Ленінград, 1928-1935 рр.) та «Чиж» (Ленінград, 1930–1941рр.).

Важливим елементом дослідження став не лише аналіз радянської періодичної преси для дітей і підлітків 1920-1950-тих, а й порівняння видань різних періодів між собою. З приходом більшовиків до влади поступово розвивається мережа періодичних видань, зокрема з'являються газети і журнали для дітей і підлітків. Дореволюційні видання зачиняються, інформаційний простір звільняється для преси нового зразка. Влада швидко зрозуміла, що періодика стане одним з головних інструментів утвердження і популяризації нового режиму. Кількість видавництв стрімко збільшується, початок 1920-тих років характеризується як доба експериментів та випробувань нових стратегій. В цей час першість за кількістю видань беззаперечно займає місто Харків. З'являються різноманітні рубрики (передові статті, відповіді від редакцій, пізнавальні матеріали, листи від читачів тощо), поступово оформлюється специфічна мова та стиль преси (карикатури, кольорове оформлення, використання «новоязу», залучення радянської символіки).

Оформлюється цензура та самоцензура, стають зрозумілими основні завдання преси (ідеологічна, виховна, навчальна функції). Попри це зберігається певна оригінальність видань, кожний журнал чи газета зберігали певну індивідуальність та стиль, який залежав від редакторського колективу.

Газети і журнали 1930-тих років уніфікуються, видання стають схожими одне на одне. Протягом десятиліття буде сформовано обов'язкові вимоги до оформлення і наповнення преси. Можна стверджувати, що найчастіше зустрічаються такі матеріали в пресі для дітей і підлітків: редакційна стаття або цитати з постанов уряду чи з'їздів партії (здебільшого на перших сторінках), листи від читачів, художні твори (оповідання, вірші), доповіді про роботу піонерської організації, розважальні елементи (загадки, ребуси, гуморески тощо), навчальний контент. Характерно, що в наступні роки ці рубрики не втратять свою популярність та будуть супроводжувати кожний випуск газет чи журналів. У зв'язку із перенесенням столиці, центром видавничої діяльності переноситься до Києва. Мережа газет стрімко розширюється, збільшуються тиражі газет і журналів. Відчувається процес централізації та посилення контролю над засобами масової інформації. Збільшується кількість видань російською мовою, якщо у 1920-ті згідно з політикою коренізації редакції газет націлювали на використання української мови, то на середину 1930-тих років цю програму було згорнуто, кількість україномовної преси зменшується. Відносно новою рисою, що стала характерною для газет і журналів зазначеного періоду, стає формування культу особи. До цього спостерігаються спроби закріплення позитивного образу В.І. Леніна в свідомості читачів, пізніше ж сформується абсолютний авторитет і обожнювання Й.В. Сталіна.

Розвиток преси для дітей і підлітків в УРСР 1941-1945-тих років йде за особливим сценарієм. Відчувається певна криза у видавничій справі, що обумовлена економічною скрутою у роки війни. Українська преса постраждала найбільше, оскільки територія УРСР була повністю окупована. Буде зачинено майже всі видавництва. Для аналізу було використано загальносоюзні видання такі як: «Мурзилка» та «Пионерская правда». Лейтмотивом тогочасної

періодики стає боротьба проти німецько-фашистських загарбників. Основною метою засобів масової інформації стає організація суспільства (і навіть наймолодших громадян) для протистояння ворогу, налагодження роботи тилу та забезпечення фронту. Візуальне оформлення стає менш виразним, спостерігається економія на папері і фарбі. Зміст випусків присвячений подіям на фронті, опису героїчних вчинків співвітчизників, розвитку корисних навичок під час війни.

Періодичні видання для дітей підлітків в УРСР, що друкувалися після закінчення Другої світової війни, швидко відновлюються і навіть збільшують тираж. Після деокупації УРСР видавництва поступово відчиняються та продовжують свою роботу, так, наприклад, з'являється відомий кожному журнал «Барвінок» (до цього друкувався під назвою «Жовтень» у Харкові). Після закінчення бойових дій образ Сталіна майже канонізується, з його ім'ям асоціюється Перемога, тріумф усього Радянського Союзу. Показовим, є те наскільки швидко преса перше місце серед інших засобів інформації, її популярність та попит говорить, про вже сформовану звичку суспільства до такої комунікації з владою. Бажання влади якнайшвидше налагодити цей інструмент зв'язку і впливу свідчить про дієвість преси як інструменту, що формує і контролює суспільну свідомість.

Спільними рисами радянської періодики для дітей і підлітків в УРСР, що виходили друком 1920-1950-тих років можна назвати: завдання, що залишалися незмінними для преси. Насамперед це ідеологічна, виховна та організаційна функції. Навколо цих трьох елементів вибудовувався зміст газет і журналів. Високий ідейно-політичний рівень був притаманний для радянської преси протягом всього її існування. Виховання юного покоління було надважливим для керівництва держави, тому преса формувала відповідний морально-етичний кодекс своїх читачів, налаштовувала світогляд відповідно до комуністичної доктрини. До того ж преса постає перед нами як головний організатор дитячого руху, влаштування різноманітних заходів та акцій (суботники, збирання макулатури, металобрухту, спортивні змагання тощо) активно пропагувалися

на сторінках газет і журналів. Тотожність видань, особливо з початку 1930-тих років стає ще однією характерною рисою для періодики такого типу. Зміст однієї газети збігався з іншою, рубрики були майже однаковими, як і дизайн преси. Протягом 1920-1950-тих років простежується тенденція до публікації листів читачів (можна припустити, що автори вдавалися до самоцензурування, оскільки вони ніколи не суперечили офіційній ідеології та рідко були критичними), рубрик з оглядом міжнародних новин. Державні програми чи нові політичні курси завжди висвітлювалися у пресі, дітей та підлітків заохочували долучатися до їх виконання. Питання НЕПу, колективізації, антирелігійної боротьби, індустріалізації зустрічаються на сторінках дитячої преси. Можна стверджувати, що періодика для дорослого населення та дитячі газети і журнали були схожі між собою. Перш за все мова йде про однаковий стиль в оформлення (використання певної кольорової палітри, повторювані радянські символи, портрети вождів тощо). Крім цього, автори часто забували про вік своїх читачів, розмішуючи не завжди «дитячі матеріали», що не відповідали психологічним особливостям своєї аудиторії.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. "К многомилионной армии наших помощников" // Мурзилка. - 1942. - №.№ 03-04. - С. 19.
2. «Пионерская правда»,. – 2 выпуск,- ст. 3., 1950 р.
3. Архив Мурзилки. Том 1: История страны глазами детского журнала. 1924-1954. М.: ТриМаг, 2014. – 171 с.
4. Весь советский народ встал на защиту родины // Мурзилка. - 1941. - №7. - С. 3.
5. Допоміг хлопчик // Піонерія. – 1938. – №2. – С. 26.
6. Заключение о выполнении Детгизом плана издания детской художественной литературы на 1954 г. // ГАРФ. Ф. 2306. Оп. 72. Д. 4280.
7. Занегин М. Карманная артиллерия // Пионер. 1939. № 1. С. 72.
8. Збірник постанов та розпоряджень робітниче-селянського уряду України за 1922-1923 рр / Рада Народних Комісарів УРСР. – Харків: Літодрукарня "Книгоспілки", Нетеченська набер., 14, 1922. – 1147 с. – (Видання Народнього Комісаріату Юстиції. С.294.
9. Іванюк С. Випробування дитинством // Сучасність. — 1992. — № 3. — С. 173—177.
10. Как фриц пообедал" // Мурзилка. - 1942. - №.№ 03-04. - С. 20.

11. ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919–1966 / За ред. О. С. Капто. — К.: Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1969. — 667с.
12. Молодий більшовик – 1924. – №17. – С. 1.
13. Молодой Пролетарий – 1922. – №28. – С. 3.
14. Молодой Пролетарий – 1925. – №151. – С. 1
15. Морозова Т. Военная игра // Пионер. 1941. № 2. С. 75.
16. Муратов І. Двоє. Баллада / /Піонерія. – 1936. – №12. – С.31;
17. Мурзилка. 1943. № 01: Журнал ЦК ВЛКСМ для школьників младших классов- Москва : Молодая гвардия, 1943. 20 с.
18. Пешковський О. Стась // Піонерія –1938. – №10. – С.40.
19. Піонер допоміг затримати диверсантів // Піонерія. – 1938. – №2. – С. 26.
20. Червоний Юнак – 1922. – №3. – С. 2.
21. Червоний Юнак – 1922. – №3. – С. 3.
22. Червоний Юнак – 1922. – №6. – С. 3.
23. Червоний Юнак – 1924. – №16. – С. 1.
24. Червоний Юнак – 1924. – №3. – С. 1.
25. Юний Ленинец– 1924. – №20. – С. 1.
26. Юний Спартак – 1923. – №4. – С. 3.
27. Юний Спартак – 1923. – №6. – С. 1.
28. Юний Спартак– 1923. – №14. – С. 1
29. Юний Спартак– 1923. – №17. – С. 2
30. Юний Спартак– 1923. – №17. – С. 5
31. Юний Спартак– 1923. – №4. – С. 1.
32. Юний Спартак– 1923. – №4. – С. 2
33. Юний Спартак– 1923. – №4. – С. 2.
34. Юний Спартак– 1923. – №7. – С. 1.
35. Юний Спартак– 1923. – №8. – С. 1.
36. Юні дозорці більшовицького врожаю // Дитячий рух. – 1933. – №11.

37. Юный Ленинец – 1924. – №4. – С. 1.
38. Юный Ленинец – 1924. – №5. – С. 5
39. Юный ленинец. – 2 выпуск,- ст. 3., — 1948. — 9 янв.

40. Басов Н. Ф. Источники исследования истории детского коммунистического движения и создания пионерской организации (1917-1924 гг.).
41. Басов Н. Ф. Пионерской периодической печати – 50 лет / Н. Ф. Басов // Начальная школа. – 1974. – № 8. – 28 с.
42. Богатирчук, К. О. Повсякденне життя дітей і підлітків шкільного віку в Українській РСР (друга половина 60-х – перша половина 80-х рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук 07.00.01 / Катерина Олександрівна Богатирчук ; [наук. кер. Т. А. Стоян] ; М-во освіти і науки України ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. - Київ, 2017. – 21 с.
43. Вернигора Н. М. Роль періодичних видань для дітей у формуванні мовних навичок // Стиль і текст. — К., 2005. — Вип. 6. — С. 164—167.
44. Видавнича справа та редагування в Україні: постаті і джерела (XIX – перша тр. XX ст.): Навч. посіб./За ред. Н.Зелінської. – Львів:Світ, 2003. – 612 с.
45. Владимиров В. А. Історія української журналістики (1917–1991): Навч. посіб. / В. А. Владимиров. — К.: МАУП, 2007. — 174 с.
46. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій / Міністерство освіти і науки України; Дніпропетровський національний університет. – Д.: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. – 336 с.
47. Гогохія Н. Т. Суспільство і діти // Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. Ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012.
48. Гончарова Г.Д. Период раздельного обучения в СССР в 1943–1945 гг. и его отражение в литературе и кинематографе. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2013. 28 с.

49. Давидченко Т. «Типологічне обличчя» дитячих газет та журналів (1775—1991 рр.) // Творчі та організаційні особливості функціонування сучасного медійного простору : зб. наук. пр. / Нац. університет «Києво-Могилянська академія» ; Галицький інститут імені В'ячеслава Чорновола. — Тернопіль; Львів : ЛА «Піраміда», 2008. — Т. 2. — С. 174—179.

50. Днепровская, А. А. Образ советской труженицы в первое послевоенное десятилетие (по материалам специальных женских изданий) / А. А. Днепровская // Вестник Омского университета. – 2011. – № 1. – С. 91–98.

51. Животко А. Історія української преси : навч. посіб. / Аркадій Животко. — К. : НВЦ «Наша культура і наука», 1999. — 360 с.

52. Журавський А. Дитячий пресі України – 10 років / А. Журавський //Дитячий рух. – 1932. – № 21. – С. 34–37.

53. Здравомыслова Е.А., Тёмкина А.А. 12 лекций по гендерной социологии: учебное пособие. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2015. 768 с.

54. Зябкин В. Е. Педагогические журналы в становлении советской трудовой школы : монографія / В. Е. Зябкин. – Киев – Одесса : Гол. изд-во издат. объедин. «Вища школа», 1987. – 104 с.

55. История педагогики и образования. От зарождения воспитания в первобытном обществе до конца XX в.: учеб. пособие для пед. учеб. заведений / под ред. акад. РАО.

56. История советской политической цензуры. Документы и комментарии. 1917–1993. Ответственный составитель и руководитель творческого коллектива Горяева Т.М. М., 1997.

57. Келли К. Маленькие граждане большой страны; интернационализм, дети и советская пропаганда// НЛЮ.2003.№ 60. С. 218.

58. Колесова Л. Н. Детские журналы Советской России. 1917 1977 / Л. Н. Колесова. Петрозаводск, 1993. 148 с.

59. Коляда Н. М. Дитяча періодика як засіб науково-педагогічної комунікації в розвитку й популяризації теорії та практики дитячого руху // Освіта Донбасу. 2009. № 2.
60. Комсомольская и пионерская книга. Библиографический справочник издательства "Молодая Гвардия". — М. - Л.: Молодая Гвардия, 1926. 369с.
61. Коротич К. В. Вияви дискурсу влади в українській радянській дитячій пресі 20–30-х років ХХ століття // Актуальні проблеми слов'янської філології: Лінгвістика і літературознавство. 2009. № 20. С. 396.
62. Кусий Л. Видання Михайла Таранька для дітей та молоді (1919—1939 рр.): джерелознавчий аспект // Зб. праць науково-дослідного центру періодики. — Львів, 2003. — Вип. 11. — С. 76—83.
63. Литовська М. Радянські періодичні видання для дітей 1920–1940-х і проблема трансформації ідеологічних пріоритетів / // Сучасність. — 1998. — № 4. — С. 170—177.
64. Маругина Н.И. Дискурсивно-тематическая направленность детского журнала XVIII-XX вв. // Язык и культура. – 2011. – № 2.
65. Марченко Н. П. «Текст для дітей» як форма самоусвідомлення та трансформації суспільства / Н. П. Марченко. — 2011.
66. Молодчиков О.В. Книгоиздательское дело в Украинской РСР (1917-1960 рр.) / О.В.Молодчиков. — Книга: исследования и материалы. — К.: Держвидав, 1961. — Вып. 5. — С. 57-88.
67. Нагорна О. Ретроспективний аналіз становлення і розвитку дитячої періодичної преси в Україні (з кінця ХІХ до 1991 року). Актуальні проблеми 52 слов'янської філології. Серія: Лінгвістика і літературознавство: Міжвуз. зб. наук. ст. Вип. ХХ. 2009. С. 382.
68. Николаев В. Советская литература для детей в послевоенные годы // Вопросы детской литературы. 1957 год. М.: Гос. изд-во дет. лит. Министерства Просвещения РСФСР, 1958. 253 с.

69. Огар Е. Дитяча книга в українському соціумі (досвід перехідної доби) : моногр. / Емілія Огар. — Львів : Світ, 2012. — 320.
70. Огар Е. Українське книго- та пресознавство для дітей (спроба загального огляду) // Зб. праць науко-во-дослідного центру періодики. — Львів, 2002. — Вип. 10. — С. 260—277
71. Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело / Г. Рудий // Бібліотечний вісник. — 2008. — № 1. — 35с.
72. Плаггенборг Ш. Революция и культура: Культурные ориентиры в период между Октябрьской революцией и эпохой сталинизма / Пер. с нем. — СПб.: Журнал «Нева», 2000. — 125 с.
73. Подгорнова А.И. Советское книгоиздание в 20-е годы / А.И. Подгорнова. — М.: Наука, 1984. — 109 с.
74. Преса Української РСР. 1917–1966. Статистичний довідник. — Харків, 1967. — 112 с.
75. Пугач А. До питання методології дослідження періодичної преси / А. Пугач // Зб. наук. праць Педагогічні науки. Вип. 40. — Херсон : ХДУ, 2005. — С. 110–115.
76. Сазоненко М. А. Гендерный аспект в детской игровой культуре советской эпохи на примере детских журналов (1920–1980 годы) // Художественная культура. 2020. Вип. 1. С. 393–412.
77. Сергій К. Дитрух в педагогічних журналах / К. Сергій // Дитячий рух. — 1925. — № 2. — С. 55.
78. Сидоренко Н. М. Здобутки і прорахунки преси для дітей в Україні / Н. М. Сидоренко, О. О. Дубецька // Актуальні проблеми теорії соціальних комунікацій : збірник наукових праць / НПУ імені М. П. Драгоманова. — К., 2017. — Випуск VI «Журналіст, видавець і редактор: проблеми фахової діяльності». — С. 18-31.
79. Сидоренко О. В. Преса для дітей національних меншин у Радянській Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.) // Журналістика: науковий збірник /

Гол. ред. кол. В. Різун. Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Інститут журналістики, 2013. № 37).

80. Симонова, О. А. Детская книга в фокусе влияния (конец 1940-х - начало 1950-х / О. А. Симонова // Детские чтения. – 2016. – Т. 10. – № 2. – С. 170-189.

81. Стадницька Ю. В. Роль галицької дитячої періодики 20 30-х рр. ХХ ст. у становленні української пізнавальної літератури : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.05 / Юлія Василівна Стадницька. — Київ : Б. в., 2009. — 20 с. (КНУ ім. Тараса Шевченка, дата захисту : 07.12.2009.

82. Старченко Т. Духовна орієнтація дитячих журналів України початку ХХ століття // Образ. —К., 2002. — Вип. 3. — Ч. 2. — С. 18—23.

83. Тимофеева И. Н. Роль журнала «Пионер» в развитии советской детской литературы (1924–1932 годы): дисс. ... канд. пед. наук. Л., 1954.

84. Трачук Т. А. Розвиток журналістичнознавчих досліджень в Україні протягом 30–80-х років ХХ століття.

85. Удалова, Т. М. Процесс формирования и проявления гражданско-патриотической позиции подрастающего поколения СССР в условиях Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)

86. Українська дитяча література / За ред. Кіліченко Л.М. – К.: Вища школа, 1984. – 216 с.

87. Фатеев А В. Сталинизм и детская литература в политике номенклатуры СССР (1930-е - 1950-е годы) Москва: МАКС Пресс, 2007. — 344 с.

88. Холмов М.И. Становление советской журналистики для детей. Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1983. 208 с.

89. Штейнер Е. С. Что такое хорошо. Идеология и искусство в раннесоветской детской книге. М.: Новое литературное обозрение, 2019. 384 с.

90. Якобсон С., Лассвелл Г. Д. Первомайские лозунги в Советской России (1918-1943) // Политическая лингвистика. Вып. (1)21, 2007.

91. Boterbloem K. Life and Death under Stalin: Kalinin Province, 1945-1953. Montreal: McGill- Queen's University Press, 1999; Dunham V. In Stalin's Time: Middleclass values in Soviet fiction. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
92. Brooks J. Public and Private Values in the Soviet Press, 1921-1928. *Slavic Review*, 1989, Vol. 48, No. 1. – p. 19.
93. Davies S. Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda, and Dissent, 1934 - 1941. Cambridge, Cambridge University press, 1997; Fitzpatrick S. Everyday Stalinism: Ordinary Life n Extraordinary Times. Soviet Russia in the 1930s. Oxford, Oxford University Press, 1999.
94. Dunham V. In Stalin's Time: Middleclass values in Soviet fiction. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
95. Dunstan J. Soviet Scholling in the Second World War. N.Y., 1997.
96. Filtzer D. Soviet Workers and Late Stalinism: Labour and the Restoration of the Stalinist System after World War Second .Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
97. Fitzpatrick S. Tear off the masks!: identity and imposture in twentieth-century Russia. Princeton: Princeton University Press, 2005.
98. Furst J. Stalin's Last Generation: Youth, State and Komsomol, 1943-1953: PhD Thesis, London School of Economics, 2003; Furst J. Prisoners of the soviet self// *Europe-Asia Studies*. Vol. 54. №3.2002. P. 353-375.
99. Hoffman David L. Mothers in the Motherland: Stalinist Protonalism in its Pan-uropean Context // *Journal of Social History*. Fall. 2000. P. 35-54.
100. Holms L. School and Schooling under Stalin, 1931-1953// *Educational reform in post-Soviet Russia : legacies and prospects/* edited by Ben Eklof, Larry E. Holmes, and Vera Kaplan. London and Ne™. York, 2005. P. 56-101.
101. Weiner A. Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. Princeton: Princeton University Press, 2001.

